

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Abasova Sünarə Rizvan qızı

**“Azərbaycan Respublikasında xarici investisiyaların sosial-iqtisadi
səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 “Dünya iqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. M.A. İbrahimov

Bakı - 2015

MÜNDƏRİCAT

G R	3
-----------	--------

FƏSİL I. İqtisadi inkişafın investisiya təminatı və investisiyaların iqtisadi və sosial səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları

1.1. İnvestisiyaların tənzimlənməsinə nəzəri baxışlar.....	10
1.2. Xarici kapital növləri və tərifləri.....	22
1.3. Birbaşa xarici kapital investisiyalarının inkişafı: Nəzəri aspekt.....	29

FƏSİL II. Azərbaycanca xarici investisiyaların istifadəsi və artırılması ehtiyatları

2.1. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatların aparılmasında xarici investisiyaların rolu.....	35
2.2. Azərbaycanın müasir və perspektiv iqtisadi inkişafında investisiya qoyuluşu strategiyasının əhəmiyyəti.....	58
2.3. Xarici investisiya strategiyasının başlıca vəzifələri.....	62

Fəsil 3. Azərbaycanda xarici investisiyaların istifadəsinin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri

3.1. Azərbaycanda xarici investisiyaların cəlb olunmasının prioritet istiqamətləri.....	66
3.2. Azərbaycan sənayesində xarici investisiyaların iqtisadi səmərəliliyi və perspektivi.....	74
3.2. İqtisadi inkişafın idxalı əvəz edən modelinə üstünlük verilməsi istiqaməti.....	81

N T C	96
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	98
REZÜME.....	100

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Yeni iqtisadi sistemə keçid üçün Azərbaycanda hüquqi baza yaradılmış, yeni təşkilati-idarəetmə strukturları formalaşdırılmış, istehlak bazarı xeyli inhisarsızlaşdırılmış, iqtisadi idarəetmənin bazar vasitələrindən geniş istifadə olunmasına başlanılmışdır. Son on ildə həyata keçirilən sistemli və geniş əhatəli iqtisadi islahatlar ölkənin sosializm iqtisadi sistemindən bazar sisteminə keçməsi üçün tələb olunan maddi-texniki bazanın yaradılması üçün iqtisadiyyata böyük həcmdə investisiya cəlb edilməsinə şərait yaratdı. Bütün uğurlarla yanaşı Azərbaycanın iqtisadiyyatının müasir durumunun iddiaçı tərəfindən qiymətləndirilməsi göstərir ki, iqtisadiyyatda öz həllini gözləyən problemlər də meydana çıxmışdır. Azərbaycanda varlı ölkənin varlı dövləti formalaşdırılmalıdır. Ölkədə yaranan ümumi daxili məhsulun yalnız beşdə biri dövlətə məxsusdur ki, bu da bir tərəfdən dövlətin investisiya resurslarını məhdudlaşdırır, digər tərəfdən başqa ölkələrlə müqayisədə 2-2,5 dəfə azdır. Milli iqtisadiyyatın bazar sisteminin tələblərinə cavab verən maddi-texniki bazasının yaradılmasının hələlik başlanğıc mərhələsindədir. Onun istehsal strukturu milli bazarda istehlakın strukturuna adekvat deyil. Tarazlıq iqtisadi inkişafa nail olunmamışdır. İqtisadi sistemdə ciddi uyğunsuzluqlar mövcuddur: məcmu tələb in və məcmu təklifin azlığı; struktur disbalansı; faktiki işləyənlər fəal əmək resurslarına nisbəti; məcmu təklifin məcmu tələbdən bir neçə dəfə çox olması; investisiyaların iqtisadi və sosial səmərəliliyinin aşağı səviyyəsi; Respublikanın ümumi gəlirləri ilə dövlət gəlirlərinin azlığı; hüquqi və fiziki şəxslərin pul qənaitinə nisbətən daxili

investisiyaların azlığı dövründəki ümumi pul kütləsinin ümumi daxili məhsula nisbətinin azlığı və digərləri. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin dediyi kimi «Bizə çoxşaxəli iqtisadiyyat – yalnız neftdən və neftin qiymətlərindən asılı olmayan iqtisadiyyat lazımdır». Göstərilən uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasının və iqtisadi tarazlığın yaradılmasının bərpa olunmasının əsas vasitələrindən biri məhz investisiyalar və onlardan səmərəli istifadədir.

İnvestisiyalarla bağlı digər mühüm məsələ böyük miqyaslı investisiyalardan adekvat iqtisadi səmərə əldə edilməsidir. Sənaye üzrə bir manat investisiyaya görə əldə edilən mənfəət normativlə müqayisədə on dəfələrlə azdır. İnvestisiyaların sahəvi və regional strukturları dövrün tələblərinə cavab vermir.

Cəmiyyətin resursları məhdud və tələbatı isə sonsuz olduğuna görə həmin resurslardan maksimum səmərə ilə istifadə olunmalıdır. İqtisadi artımın və iqtisadi tarazlığın təmin olunmasında üç əsas faktordan (kapital, əmək, torpaq) birinin, yəni kapitalın yaranması investisiyalardan asılı olduğuna görə iddiaçı öz tədqiqatını Azərbaycanda investisiyaların iqtisadiyyatının öyrənilməsinə həsr etmişdir.

2002-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində çıxışında Azərbaycan xalqının ümumi milli lideri Heydər Əliyev demişdir: «Bazar iqtisadiyyatına keçid uzun prosesdir ... yalnız bu prosesi ardıcıl sürətdə həyata keçirərək Azərbaycanın iqtisadiyyatını daha çox inkişaf etdirə və xalqımızın rifah halını daha da yaxşılaşdırma bilərik ... Eyni zamanda bu, nəzəriyyə ilə bağlıdır, dünya təcrübəsi ilə bağlıdır. Dünya təcrübəsini siz – bizim mütəxəssislər, alimlər, bu sahənin müvafiq işçiləri toplamalısınız. Nəzəriyyəni – yeni nəzəriyyə icad etməyə ehtiyac yoxdur – ümumiləşdirmək, bizim iqtisadiyyatımıza uyğunlaşdırmaq sizin vəzifənizdir. ... İqtisadçılar gərək apardığımız islahatların hər birinin həm həyata keçirilmə prosesini, həm də nəticələrini təhlil etsinlər. Ola bilər, bundan yaxşı əsərlər də yazı bilərsiniz. Bu da sizin elmi əsərləriniz olacaqdır» [11].

İndiki mərhələdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olan bir neçə problem ancaq investisiyaların vasitəsi ilə həll edilə bilər: istehsalın yüksək inkişaf tempini saxlamaqla işsizliyi optimallaşdırmaq, yoxsulluğu azaltmaq, ölkənin əsas qanununda – Konstitutsiyada nəzərdə tutulan həyat səviyyəsini insanlara təmin etmək. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə Azərbaycanın iqtisadiyyatını inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə qaldırmaq üçün yaxın 15 ildə təxminən 20-22 mlrd dollar (neft-qaz sektoru və işğal olunmuş ərazilərin bərpası nəzərə alınmadan) investisiya tələb olunur. Azərbaycan əhalisinin yoxsulluq səviyyəsinin yüksək olması, gəlirlərinin azlığı və digər iqtisadi və hüquqi amillər ölkədə daxili investisiyaların həcminə mənfi təsir edir. Belə bir şəraitdə daxili investisiya ehtiyatlarının aşkar edilməsi, investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi və onun hesabına investisiyaların artırılması ümummilli əhəmiyyəti olan problem xarakteri daşıyır.

Azərbaycanda bəziləri hesab edirlər ki, ölkədə iqtisadi inkişaf xarici investisiya və xarici texnologiya, yeni təşkilati idarəetmə strukturları və sərt büdcə məhdudiyyəti mövcud olduqda mümkündür. Ancaq nəzərə alırırlar ki, bu şərtlərin tətbiqi o zaman optimal səmərə verir ki, onlar yerli xüsusiyyətləri nəzərə alırlar, o xüsusiyyətlərlə birlikdə həyata keçirilirlər. Beynəlxalq təcrübə sübut etmişdir ki, o islahat ki, bir ölkədə müsbət nəticələr verir, digər ölkələrdə belə nəticəni verməyə bilər. İslahatlar dövründə uğurların əldə edilməsində yerli xüsusiyyətlərin güclü rolunun olmasını Çin, Cənubi Koreyanın, Tayvanın təcrübəsi təsdiq edir. Onlar qeyri-ortodoks elementləri ortodoks siyasətlə əlaqələndirdilər və islahatlardan yüksək nəticələr əldə etdilər.

Şok terapiyasının banisi, polşalı Leşek Baltseraviç 2002-ci ilin axırlarında «Exo» qəzetinə (Bakı şəhəri) verdiyi müsahibədə onun təklif etdiyi metod və mexanizmlərlə iqtisadi islahatların keçmiş sovet respublikalarında da uğurla aparıla bilməsinin mümkünlüyü sualına cavabında demişdir ki, bu və ya digər iqtisadi siyasətin tətbiqi xəstənin dərman qəbul etməsinə oxşayır. Ancaq diaqnozları eyni olan xəstələr eyni dərmandan istifadə edə bilərlər.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Müstəqillik dövründə Azərbaycan alimlərindən Asəf Nadirov, Ağasəlim Ələsgərov, Şahbaz Muradov, Ziyad Səmədzadə, Tofiq Quliyev, Xanhüseyn Kazımlı, Vahid Novruzov, Alıcan Abbasov, Sabir Cümşüdoğ, Tərbiz Əliyev, Müşviq Atakişiyev, Beykəs Xıdırov, Şamil Səmədzadə, Səttar Səfərov, Aqil Əliyev, Arif Şəkəraliyev, Məhiş Əhmədov, Şamil Qurbanov, Rauf Cəbiyev, Rasim Həsənov və başqaları ölkədə həyata keçirilən sistemli iqtisadi islahatların konsepsiyasına, onun nəzəri əsaslarına və onların nəticəsində əldə edilmiş uğurların yekunlarına çoxsaylı məqalələr, monoqrafiyalar və elmi-tədqiqat işləri həsr etmişlər. İqtisadi islahatlar dövründə Azərbaycan Respublikasında investisiyaların iqtisadi və sosial səmərəliliyinin nəzəri aspektlərinə təhlilinə və qiymətləndirilməsinə, dövlət tənzimləmə vasitələrinə ölkədə iqtisadi tarazlığın yaradılmasında investisiyaların roluna, daxili investisiyaların əhəmiyyətli dərəcədə artırılması ehtiyatlarının aşkar edilməsinə həsr olunmuş kompleks elmi-tədqiqat işi aparılmamışdır. Bazar sistemində investisiyaların sosial-iqtisadi səmərəliliyinin metodologiyası və metodikası hal-hazırda iqtisadi ədəbiyyatda mübahisə predmetidir. İddiaçının fikrincə, onun hazırladığı dissertasiya bu boşluğun müəyyən qədər doldurulmasına kömək edəcəkdir.

Odur ki, iddiaçı məhz Azərbaycan iqtisadiyyatında yaranmış durumu və yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla, investisiyaların iqtisadi tarazlığa və iqtisadi artıma təsirinin tədqiqinə bütünlükdə iqtisadi islahatların tərkib hissəsi kimi yanaşır və onu qiymətləndirir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi investisiyaları tənzimləyən elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaqdan, investisiya fəallığını artıran idarə vasitələrinin təkmilləşdirilməsindən xarici investisiyaların artım ehtiyatlarını aşkarlamaqdan və Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın formalaşmasına yönəldilmiş investisiyaları iqtisadi və sosial səmərəliliyini təhlili etmək və qiymətləndirməkdən onların yüksəldilməsini təmin edən tövsiyyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatın vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- investisiyaların tənzimlənməsində istifadə olunan iqtisadi nəzəriyyələri təhlil etmək və ümumiləşdirmək;
- investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi metodologiyasını təkmilləşdirmək;
- inkişaf etmiş və inkişaf edən ölkələrin investisiyaların tənzimlənməsi və investisiya fəaliyyətində dövlətin iştirakı barədə təcrübəsini tarazlı və davamlı iqtisadi inkişaf konsepsiyasına iddiaçının münasibətini formalaşdırmaq, belə iqtisadi inkişafın investisiya təminatına yönəldilmiş elmi tövsiyələr hazırlamaq;
- iqtisadi artım, iqtisadi və sosial səmərə, əhalinin məşğulluğu və alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından investisiyaları təhlil etmək və qiymətləndirmək;
- Azərbaycanda investisiya durumunu müasir iqtisadi nəzəriyyələrin tələbləri və beynəlxalq təcrübə ilə müqayisə etmək;.

Tədqiqatın metodologiyası və nəzəri əsasları. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə uyğun onun metodu və instrumentariyası seçilmişdir. İqtisadi fikir inkişaf edir və yeni nəzəri fikirlərin meydana gəlməsini müəyyən dövrdə bu və ya digər ölkədə yaranmış iqtisadi vəziyyət şərtləndirir. Ölkənin iqtisadi artımında investisiya qoyuluşuna tədqiqat həlledici rol mənsub olduğuna görə, tədqiqat iqtisadi tarazlıq və investisiya siyasətini, investisiyaların tənzimlənməsi mexanizmlərini, onların faktiki iqtisadi və sosial səmərəliliyini əhatə edilir. Bu tədqiqatda iqtisadi tarazlıq, ümumi yığım, qənaət və investisiyalar arasındakı qarşılıqlı təsir əlaqələri ətraflı təhlil edilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanmış və təsdiq edilmiş metodoloji normativ materiallardan geniş istifadə olunmuşdur. Milli hesablar sisteminin materialları tətbiq edilməklə investisiyala resurslarının yaranması, istifadəsi, iqtisadi səmərəliliyi və onların iqtisadi artıma təsiri

müəyyən edilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının son on ildə inkişafının kompleks təhlili aparılmışdır.

Tədqiqat prosesində iqtisadi-statistik, statistik qruplaşdırma, müqayisəli iqtisadi təhlil və müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir. Bu tədqiqat işində iqtisadi inkişafın tempi və proporsiyaları, dövlətin kredit, pul, inflyasiya, məşğulluq, əhalinin əmanətləri normativ-hüquqi baza və investisiyalarla qarşılıqlı əlaqəsi olan digər amillər təhlil edilmişdir.

Sahə səviyyəsində investisiyaların həcmi, strukturu və faktiki iqtisadi səmərəliliyi, iqtisadi səmərəliliyə təsir edən amillər, artım elementlərindən istifadənin səviyyəsi tədqiq edilmişdir. Ölkənin təbii resurslarını, daxili və xarici bazarların tələbini, əmək resurslarından tam istifadə olunmasının zəruriliyini nəzərə almaqla gələcək investisiyaların prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi mexanizmlərindən istifadə olunmuşdur.

Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, ölkə üzrə investisiyaların səmərəliliyinin təhlili onların həm iqtisadi və həm də sosial səmərəliliyini əhatə etmişdir. İqtisadi, sosial və struktur halların qarşılıqlı əlaqələri və təsirləri dərindən təhlil edilir.

Ölkədə aparılan iqtisadi islahatların kompleksliliyi və idarəolunması mexanizmləri, habelə onların nəticələri müasir iqtisadi nəzəriyyələrin tələbləri baxımından ətraflı müqayisə edilir, iqtisadi nəzəriyyədən kənarlaşmalar, uyğunsuzluqlar və fərqlər aşkarlanır.

Milli iqtisadiyyatın investisiya təminatının xüsusiyyətlərini və yollarını aşkar etmək üçün Azərbaycanda yeni sistemin yaranması və problemləri tarazlı inkişafın tələbləri baxımından tədqiq edilməsi baza kimi qəbul edilmişdir.

Milli iqtisadiyyatın müasir durumunun qiymətləndirilməsini yekunları müasir iqtisadi nəzəriyyələrinin tələbləri ilə müqayisə edilərkən Azərbaycanda istifadə oluna bilən nəzəri ümumiləşdirmələr edilmişdir.

İnvestisiyalar bütünlükdə hökumətin iqtisadi və sosial siyasəti və idarəetmə mexanizmləri ilə sıxı surətdə bağlı olduğuna görə tədqiqatda qarşıya qoyulan vəzifə çərçivəsində bu məsələlər qarşılıqlı əlaqədə araşdırılır.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatlarından, İqtisadi İnkişaf və Maliyyə Nazirliklərinin, Milli Bankın məlumatlarından, iqtisadi ədəbiyyatda və kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunmuş məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yenilikləri.

- İnvestisiya fəaliyyətinin inkişafında meydana çıxmış müsbət və mənfi meyillər aşkar edilmişdir;

- indiki dövrdə investisiya siyasətində istehlak mallarının və emal sənayesinin prioritetliliyinin qəbul edilməsi və dövlət investisiyalarının bu sahələrə yönəldilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- iqtisadi siyasətdə dövlət investisiyalarının roluna yenidən baxılması və onların sənayenin qeyri-neft sektoruna və kənd təsərrüfatına artırılması nəzəri-praktiki cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- xarici ölkələrin (inkişaf etmiş, inkişaf edən, keçid iqtisadiyyatlı ölkələr) tədqiqatın mövzusu ilə bağlı təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi həyata keçirilmişdir;

- daxili investisiyaların, o cümlədən dövlət investisiyalarının artırılmasının real ehtiyatları aşkar edilmiş və onların stimullaşdırılması yolları barədə təkliflər hazırlanmışdır;

- Azərbaycanda investisiyaların iqtisadi, sosial və struktur dəyişiklikləri ilə qarşılıqlı əlaqələri kompleks halında ilk dəfə ətraflı təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir;

- bu və ya digər elmi nəzəriyyələrin meydana çıxması ölkələrin iqtisadi vəziyyəti və dövrün tələbləri ilə həmişə sıxı surətdə bağlı olduğuna görə, Azərbaycanda investisiya üzrə problemləri yaradan amillərin elmi araşdırılması və ümumiləşdirilməsi tədqiqatın ana xəttini təşkil etmişdir.

Faktlara əsaslanan və arqumentlərlə möhkəmləndirilən bu ümumiləşdirmələr əsasında iddiaçı Azərbaycanın müasir iqtisadi durumuna uyğun olan investisiya siyasəti barədə nəzəri müddəaları formalaşdırmış və onların tətbiqi barədə təkliflər vermişdir:

- ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların iqtisadi və sosial səmərəliliyini əks etdirən göstəricilər sistemi əsaslandırılmış və faktiki materiallar əsasında onların hesablanması həyata keçirilmişdir;

İşin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil və nəticədən ibarət olmaqla, səhifəni, cədvəli əhatə edir.

Fəsil 1. İqtisadi inkişafın investisiya təminatı və investisiyaların iqtisadi və sosial səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları

1.1. Investisiyaların tənzimlənməsinə nəzəri baxışlar

Bazar sisteminin inkişafının müxtəlif mərhələlərində müxtəlif ölkələrdə meydana çıxan iqtisadi nəzəriyyələrdə həmin ölkələrin iqtisadi durumundan asılı olaraq investisiya fəaliyyətinə və onu tənzimləyici vasitələrə baxılır. Tədqiqatın predmeti ilə bilavasitə bağlı olan iqtisadi nəzəriyyənin neoklassik, institusionalizm, keynşçilik, monetarizm, neoliberalizm və təklifin iqtisadiyyatının istiqamətləri bu fəsildə tədqiq edilir.

Bu araşdırmalarda əsas məqsədim keçid iqtisadiyyatlı Azərbaycanın formalaşmış iqtisadi durumunun bazasında sonrakı illərdə iqtisadi artımı və onun investisiya təminatını tənzimləyə bilən iqtisadi nəzəriyyələrdən hansının əsas götürülməsi və hansının digərlərinin müddəalarından istifadə edilməsinin zəruriliyini əsaslandırmağıdır.

İqtisadi nəzəriyyə elmi biliklərin xüsusi sahəsi kimi feodalizmin dağılması və kapitalizmin inkişaf etdiyi dövrdə meydana çıxmışdır. Bazar münasibətlərinin klassik iqtisadi nəzəriyyənin nümayəndələrinin (İngilis Uilyam Petti (1623-1687), Fransız Fransua Kene (1694-1774), şotlandiyalı Adam Smit (1723-1790), ingilis sahibkar David Rikardo) fikrinə, bazar iqtisadi sistemində məcmu tələbi doğuran məcmu təklifdir, məcmu tələbin dəyişməsi istehsalın həcminə və məşğulluğa təsir etmir, ancaq qiymətlər vasitəsi ilə işçilərin əmək haqqına təsir edir. Onlar təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə dövlətin müdaxiləsini istisna edirlər.

Neoklassik nəzəriyyənin nümayəndələrinin (XIX əsr, Alfred Marşal, Artur Piqu və başqaları) diqqət mərkəzində insanın tələbatının təmin edilməsi durur. Onlar maddi nemətlərin (mal və xidmətlər) istehlak dəyərini (yararlılığını) və istehlakçıların onlara tələbatını birinci plana çəkirlər. Neoklassiklərin fikrincə, iqtisadi inkişaf xaricdən gələn kömək üzərində deyil, daxili resurslar üzərində qurulmalıdır, iş adamlarının roluna yüksək qiymət verilməlidir. Marşalın əsas ideyası bazarda baş verən proseslərin aparıcı qüvvəsi olan tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri probleminin öyrənilməsindən ibarət olmuşdur. Neoklassik nəzəriyyəyə daxil olan Kobb-Duqlas modeli [110] istehsal faktorları kimi əməyin və kapitalın qarşılıqlı təsirini və qarşılıqlı əvəz etməsini əks etdirir. Bu modelin əsasında minimum xərcə maksimum məhsul istehsal etmək üçün əməyin və kapitalın hansı kombinasiyada götürülməsi durur.

Məhsul istehsalı əsas kapitalın və istifadə olunmuş əməyin artımı ilə düz mütənəşib şəkildə artır. İqtisadçı alim R.Solou özünün neoklassik modelini hazırlamışdır. Onun verdiyi modellərdən biri qənaətin, kapital yığımının və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən modeldir. Bu modelə görə milli gəlirin eyni artımı ya kapital qoyuluşunun, ya da əməkdən istifadənin genişləndirilməsi hesabına əldə edilə bilər. R.Solounun modelində istehsalın həcmi (Q) investisiyalarla (I) və istehlakla (C) müəyyən edilir. Ancaq o, nəzərdə tutur ki, iqtisadiyyat qapalı xarakter daşıyır və dünya bazarından təcrid olunubdur. Milli investisiyalar milli qənaətlərə və ya ümumi yığımın həcminə (S) bərabərdir, yəni $I = S$. İstehsalın həcmi fondla silahlanma göstəricisindən, fondla silahlanmanın isə investisiyalardan asılılığı qəbul edilir. Öz növbəsində investisiyalar ümumi yığım normasından asılıdır. Ümumi yığım norması ümumi yığımın yaranmış məhsula nisbəti ilə hesablanır: $(\frac{S(I)}{Q} \cdot 100)$. Ümumi yığım norması məhsulun qənaətlərə və istehlaka bölgüsünü müəyyən edir. Yığım (qənaət) normasının artması ilə investisiyalar artır və əsas kapitalın silinməsindən çox olur. Bununla istehsal fondları artır. Beləliklə, qısamüddətli dövrdə iqtisadi artımın sürətləndirilməsi yığım normasından asılıdır. Hal-hazırda qüvvədə olan «Azərbaycanın milli hesablar sistemi»nin müddəaları R.Solonun nəzəri müddəaları ilə üst-üstə düşür. Bu müddəaları əsas tutaraq, iddiaçı hesablamalar aparmış və dissertasiyanın müvafiq bölmələrində əks etdirmişdir. Azərbaycanın Milli Hesablar Sistemində «Qənaət» anlayışı institusional vahidlərin sərəncamında olan gəlirin əmtəə və xidmətlərin son istehlakına sərf olunmayan hissəsi kimi

qəbul edilir. Kapital hesabında əks olunan bu rəqəm bütünlükdə ölkənin investisiya potensialı hesab edilir. 1995-2002-ci illərin hesabat materiallarının təhlili göstərir ki, əsas kapitalın ümumi yığımı institusional vahidlərin qənaətindən xeyli fərqli olmuşdur. Məsələn, 1996-cı ildə əsas kapitalın ümumi yığımı qənaətdən 13 dəfə, 1998-ci ildə isə 5 dəfə çox olduğu halda, 2000-2001-ci illərdə isə 1,3-1,4 dəfə az olmuşdur. Bizim fikrimizcə, bu meyl onunla izah edilir ki, 1995-1999-cu illərdə institusional vahidlər (əsasən neft sektoruna) həm özləri əldə etdikləri qənaəti əsas kapitalla investisiya kimi istifadə etmişlər, həm də digər qeyri-rezidentlərdən (qalan dünyadan) ölkəyə investisiya cəlb etmişlər. 2000-2001-ci illərdə isə əksinə olmuşdur. İnstitusional vahidlər, kommersiya təsərrüfat subyektləri əldə etdikləri qənaətin xeyli hissəsini qeyri-rezidentlərin (qalan dünyanın) sərəncamına vermişlər. Bizim bu fikrimiz 1.1 sayılı cədvəldə verilmiş informasiyalarla təsdiqlənir. 1995-1997-ci illərdə Azərbaycan üzrə rezidentlərin qeyri-rezidentlərə verdikləri vəsait aldıqlarından azdır (xalis borcalma), yəni mənfi 8400 milyard manata yaxın olmuşdur, yəni Azərbaycanın sərəncamına qalan dünyadan daxil olan investisiya resursları verdiklərindən çox olmuşdur. 2000-2001-ci illərdə qeyri-rezidentlərin qalan dünyanın sərəncamına ölkənin verdiyi resursları onun sərəncamına qeyri-rezidentlərdən daxil olanlardan 5300 milyard manat çox olmuşdur (xalis kreditləşdirmə). Milli hesablar sisteminin tələblərinə uyğun olaraq, investisiya qoyuluşu norması ümumi daxili məhsulda qənaətin payını faizlə əks etdirən [70, s.24] bu göstərici illik qənaətin ümumi daxili məhsula nisbəti kimi müəyyən edilmişdir. 1996-1998-ci illərdə əsas kapitalın ümumi yığım əmsali yüksək (29-36 faiz), investisiya qoyuluşu norması aşağı (2,1-6,9 faiz) olmuşdur. 2000-2001-ci illərdə əsas kapitalın ümumi yığım əmsali azalaraq 23 faizə düşdüyü halda, investisiya qoyuluşu norması artaraq 30-32 faizə çatmışdır.

Mövcud uçot metodologiyasına əsasən ölkə üzrə investisiyalar üçün vəsait mənbəi qənaət və əsaslı transfertlərdir. 2001-ci ildə Azərbaycanda alınmış və verilmiş əsas transfertlər bir-birinə bərabər olmuş və 178,8 milyard manat təşkil etmişdir. Ona görə də, məsələn, 2001-ci ildə Azərbaycanda əsas kapitalın artım mənbəyi ancaq qənaət olmuşdur.

Məlumat üçün qeyd etmək istərdik ki, kapitalla əməliyyatlarda iştirakçılardan biri qeyri-rezident olduğu hallarda aparılan əməliyyatlar «qalan dünya» ilə əməliyyat adlanır. Azərbaycanda faydalı qazıntıların və digər təbii ehtiyatların mülkiyyətçisi dövlət olduğuna görə onlar dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən rezident və qeyri-rezident struktur vahidlərinə

konsessiya və ya icarə qaydasında müəyyən vaxt ərzində istifadə etmək hüquqi ilə verilir. Ölkədə eyni zamanda torpaqlar da qeyri-rezidentlərə bu hüquqi statusla verilir. Hər iki halda ödənilən haqq qanunvericiliyə uyğun olaraq mülkiyyətdən əldə edilən gəlir adlanır və milli hesablar sistemində renta kimi qeydə alınır.

Təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən bütün şərtlərin və amillərin (hüquqi, sosial, psixoloji, siyasi) kompleks şəklində nəzərə alınmasının vacib olduğunu əsas tutan institutalistlər hesab edirlər ki, dövlət idarəetmə qaydaları bazar qiymətləri mexanizmlərindən daha çox maraq doğurur. Onlar sosial problemlərin daha dolğun həll edilməsini təklif edirlər. Məşğulluğun təminatı məsələsini əmək haqqının səviyyəsi məsələsindən yüksək tuturlar. İşsizlik problemini struktur disbalansın nəticəsi kimi qiymətləndirirlər. Buradan da iqtisadiyyat və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsinin meydana çıxması fikrini əsaslandırırlar. D.Kelbreytin fikrincə, resursların bölüşdürülməsində bazar heç də universal deyil (110, s.132). Özütənzimlənən bazar iri müəssisələrin qorunması və varlanması üçün xüsusi maşına çevrilir. Onların tərəfdaşları (partnyorlar) kimi dövlət çıxış edir. Dövlətin köməyinə arxalanaraq, inhisarlaşmış sahələr böyük həcmdə artıq məhsul istehsal edirlər və istehlakçılara sırıyırlar. İri korporasiyaların hakimiyyətinin əsasını qanunlar yox, texnika təşkil edir. Onların fikrincə, cəmiyyət üzvlərinin təkbəşinə hərəkətləri yox, onların təşkilatlarının hərəkətləri lazımdır. Sahibkarların diktəsinə qarşı Həmkarlar İttifaqlarının və dövlətin birgə təşkil etdikləri və koordinasiya olunan hərəkətləri lazımdır. İnstitusional nəzəriyyənin yaradıcılarından biri Nobel mükafatı laureatı K.Murdal (1898-1987) planlaşdırma ideyasına çox diqqətlə yanaşmışdır. Planlaşdırma inkişafda olan ölkələrdə ictimai inkişafın həlledici amili kimi qiymətləndirilmişdir. Bu ölkələrdə, xüsusi ilə Asiya ölkələrində iqtisadiyyatda əldə olunan nailiyyətlərə məhz dövlət tərəfindən uğurlu planlaşdırmanın nəticəsi kimi qiymət verilmişdir. K.Murdalın fikrincə, əhalinin böyük hissəsinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşması ilə səciyyələnməyən artıma böyük həsrətlə inkişaf demək olmaz. K.Murdala görə inkişaf cəmiyyətin bütün üzvlərinin əsas tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsinin artması kimi başa düşülür. «İqtisadi, sosial və struktur halların qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili»nə görə K. Murdal 1974-cü ildə Nobel mükafatı almışdır.

Tanınmış iqtisadi nəzəriyyə məktəblərindən biri olan keynşçilik (ingilis iqtisadçısı C.M. Keyns, 1883-1946) təkcə İngiltərədə və ABŞ-da yox, Qərbdə də iqtisadiyyatı tənzimləmək məqsədi ilə iqtisadi proqramlarda, praktiki tədbirlərdə və iqtisadi siyasətdə istifadə

olunmuşdur. O dövrdə elə metodların tapılması tələb olunurdu ki, onların köməyi ilə məcmu tələbin artımı və kütləvi işsizliyin aradan qaldırılması üçün zəruri şərait yaradılsın. C. Keyns klassiklərin əksinə olaraq məcmu tələbin məcmu təklifi doğurduğunu qəbul edir və deyirdi ki, istehsalın həcmi onun potensialından aşağı səviyyədə olması kütləvi işsizliyin yaranmasına səbəb olur. Qiymətlər və əmək haqqları qısa bir zamanda dəyişə bilmədiyinə görə bazar mexanizmi iqtisadiyyatı bu vəziyyətdən çıxara bilmir. Ona görə də dövlət özünün vergi-büdcə və pul-kredit siyasəti vasitəsi ilə məcmu tələbi artırmalıdır. Keynşçilərə görə ictimai istehsalın və məşğulluğun səviyyəsi və həcmi məcmu təkliflə deyil, məcmu tələblə müəyyən edilir. C. Keynsin konsepsiyasını səmərəli tələb nəzəriyyəsi adlandırırlar.

O dövrdə ABŞ-da yaranmış iqtisadi situasiyanın tələbatı əsasında yaranmış bu nəzəriyyənin ideyası alıcılıq qabiliyyətli məcmu tələbi artırmaq və stimullaşdırmaq yolu ilə mal və xidmətlərin istehsalının və təklifinin genişləndirilməsinə təsir etməkdən ibarətdir. Bu nəzəriyyə investisiyalara həlledici əhəmiyyət verən nəzəriyyədir. C. Keyns nəzəriyyəsinə görə makroiqtisadiyyatın mərkəzi problemi milli gəlirin bölüşdürülməsidir. C. Keyns öz diqqətini tələbin tərkib hissələrinin, yəni istehlak və yığının öyrənilməsi, habelə bu tərkib hissələrin və bütünlükdə tələbin hərəkətinin asılı olduğu amillərin üzərində cəmləmişdir. Milli gəlirin həcmi və dinamikasını C. Keyns məhz istehlak və yığının hərəkəti ilə əlaqələndirmişdir. Onun fikrincə, investisiya çox olduqca bu gün istehlakın həcmi bir o qədər az olar və gələcəkdə onun artımı üçün şərait və ilkin baza bir qədər əhəmiyyətli olar. Yığım və istehlak arasında ağlabaşca nisbətin olmasına milli gəlirin artırılmasını şərtləndirən amil kimi baxılır. C. Keynsin investisiya nəzəriyyəsi nəzərdə tutur ki, investisiyanın həcmi dəyişməsi iqtisadi inkişafın (işgüzar fəallığın) hərəkətverici qüvvəsidir. Keynsin fikrincə, investisiyanın səviyyəsi ən çox qənaətə meylliliyə əsaslanır. İqtisadi ədəbiyyatda qənaətə meyllilik illik gəlirin artımının qənaətin artımına bölməklə alınan rəqəmlə müəyyən edilir. Lakin Azərbaycanın, Rusiyanın və digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, qənaətə meylliliyin yüksək olması heç də qənaətin real kapitalla investisiyası ilə nəticələnmir. Məsələn, Azərbaycanda qənaət çox hallarda maliyyə kapitalına, bank əmanətlərinə, nağd xarici valyutalara çevrilir. Qənaətin artması hesabına yaranan pul vasitələri investisiya mallarının alınmasına yönəldilmir. İqtisadi nəzəriyyəyə görə qənaətin və investisiyaların bərabərliyi davamlı iqtisadi artımın ayrılmaz şərtlərindən biri olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda investisiyalar qənaətdən azdır. Ona görə də təbii

ehtiyatlardan, istehsal güclərindən və avadanlıqlardan tam istifadə olunmur, kütləvi işsizlik mövcud olur.

İqtisadi inkişaf dinamikasında qənaət və investisiya arasındakı nisbət xeyli mürəkkəb forma alır. Çünki bu gün edilmiş qənaət sabah investisiya məqsədi üçün istifadə oluna bilər. Ona görə də uzunmüddətli perspektivdə söhbət faktiki qənaətdən və gözlənilən investisiyadan gedə bilər.

C. Keynsin nəzəriyyəsində qənaət və investisiya arasında asılılıq yığım fondundan, milli gəlirin artımından və kapital tutumundan asılı olaraq dəyişdiyi göstərilmişdir. [110].

Milli gəlirin artımı yığım normasından və investisiyanın səmərəliliyindən asılıdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, öz ümidinə buraxılan, «görünməz əllər» prinsipi ilə fəaliyyət göstərən iqtisadiyyat ya inflyasiya, ya da işsizlik vəziyyətinə düşə bilər. Belə vəziyyətə düşən iqtisadiyyat C. Keyns nəzəriyyəsinə görə öz gücü ilə bu vəziyyətdən çıxıb bilməz. Tam məşğulluq halında məcmu tələbi və məcmu təklifi bərabərləşdirmək üçün bazarın daxili mexanizmi yoxdur. C. Keynsin fikrincə, ancaq dövlət iqtisadiyyatı belə vəziyyətdən çıxara bilər. İstehlak xərclərinin aşağı olması və özəl firmaların investisiyalara stimulu olmaması hallarında məcmu tələbi kompensasiya etmək və tam məşğulluq şəraitində iqtisadi tarazlığı təmin etmək, C. Keynsin fikrincə, ancaq dövlət xərclərinin artırılması yolu ilə mümkündür. Özəl investisiyanın çox «sıltaq» olduğunu qeyd edən C. Keyns özünün məcmu tələb nəzəriyyəsində tam məşğulluğu təmin etmək üçün dövlət xərclərinə xüsusi əhəmiyyət və rol ayırmışdır. Keyns həmçinin iqtisadi səmərəlilik probleminə də baxmışdır. Keynsin iqtisadi səmərəlilik əmsalı göstərir ki, investisiya qoyuluşu (dövlət və özəl) gəlirlərin artımına necə təsir edir. Bəzi rus alimləri bu göstəricilər arasındakı asılılığı aşağıdakı düsturla ifadə edirlər. (119, c.71).

$$\Delta G = K \times \Delta I,$$

burada ΔG - gəlirin artımı;

ΔI - investisiyaların artımı;

K - iqtisadi səmərəlilik əmsalı.

Bizim fikrimizcə, bu düsturda «investisiyaların artımı» ifadəsi düzgün istifadə olunmamışdır. Bu düsturdan belə çıxır ki, gəlirlərin artımını (prirost) iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların artımı (прирост инвестиций) təmin edir. Əslində isə gəlirin artımını

investisiyaların hamısı şərtləndirir. Hesabat ilində qoyulan investisiya əsas kapitala çevrilir və həmin ildə keçmiş illə müqayisədə məhsul buraxılışında iştirak edərək, gəlirlərin artımını təmin edir. Həmçinin bu proses cari ildə də təkrar olunur. Ona görə də bu düsturda söhbət investisiyaların artımından yox, bütünlükdə investisiyalardan gedə bilər. C.Keyns hesab edirdi ki, investisiya mallarının alışıının artımı onları istehsal edən agentlərin gəlirlərinin artmasına səbəb olur. İşçilərin gəlirlərinin artımı onların istehlakının artmasına səbəb olur. İstehlakın artımı öz növbəsində məcmu tələbin və milli gəlirin artımına kömək edir. C.Keyns müəyyən etmişdir ki, bazar iqtisadiyyatında gəlirlərin və qənaətin artımı heç də onun ardınca həmin proporsiyalarda investisiyanın artacağını deməyə imkan vermir. Bu, onunla izah edilir ki, qənaət və investisiya haqqında qərarlar müxtəlif iqtisadi subyektlər tərəfindən qəbul edilir (ev təsərrüfatı və firmalar). Onların da motivləri müxtəlif olur. Əgər əhali daha çox qənaət əldə edəcəkdirsə, heç də zəmanət yoxdur ki, firmalar da daha çox investisiya edəcəklər. Bundan başqa qənaətin artımı müvafiq (adekvat) qaydada istehlakın azaldılmasına səbəb olur. Bu da gələcəkdə investisiyalara mənfi təsir göstərir. Realizasiya olunmamış mal ehtiyatlarının artımı şəraitində sahibkarlar istehsalı genişləndirə bilmirlər. Həmçinin heç bir zəmanət yoxdur ki, əhali bütün qənaəti banklara qoyacaqdır. Əksinə, məlumdur ki, qənaətin əhəmiyyətli hissəsi ev təsərrüfatlarının özündə nağd qaydada qalır. Nəhayət, qənaətin səviyyəsindən asılı olmayaraq investisiyanın səviyyəsinə bank kreditləri də təsir edə bilər. Əgər klassiklər ev təsərrüfatlarının qənaətinin faiz dərəcəsindən asılı olmasını iddia edirlərsə, keynsçilər qənaətin dəyişilməsini gəlirlərin həcmi və dəyişilməsi ilə əlaqələndirirlər. İnvestisiyanın həcmi ssuda faizinin normasından, konyukturanın vəziyyətindən, əsas kapitala qoyulan investisiyanın gözlənilən mənfəət normasından, vergitutmanın ölçüsündən asılıdır. Son nəticədə iqtisadiyyatda kapitalın həcmi faiz dərəcəsinin və kapital qoyuluşunun nəzərdə tutulan səmərəliliyinin bərabər olması ilə müəyyən edilir. İqtisadi artım şəraitində faiz dərəcəsinin yüksəlməsi kapital qoyuluşunun artırılmasına mane olmur. Biz, bu qanunauyğunluğu neft sektorunda müşahidə edirik. Digər sektorlarda bu, baş vermir. Ona görə ki, neft sektorunu istisna etməklə, digər sənaye sahələrinin iqtisadi artımı daxili tələbin azlığı ucbatından aşağı səviyyədədir. C.Keyns göstərdi ki, tələbin azalması qiymətlərin aşağı düşməsinə yox, istehsalın və məşğulluğun ixtirasına səbəb olur. Çünki bazar iqtisadiyyatı mükəmməl rəqabətli deyil. Aşağı əmək haqqı əhalinin alıcılıq imkanlarının aşağı düşməsindən və dövlət büdcəsinə vergidaxilolmasının

azaldılmasından xəbər verir. Beləliklə, istehsal və məşğulluq azalır. C.Keyns klassiklərdən fərqli olaraq, qənaətlə gəlmişdir ki, ictimai istehsalın həcmi və məşğulluq istehsal faktorları ilə yox, ödəməqabiliyyətli tələb formaları ilə müəyyən edilir.

XX əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısından 80-ci illərin əvvəlinə qədər iqtisadi tənzimləmənin yeni yanaşmalarının intensiv axtarışları aparılmışdır. Əgər C. Keynsin nəzəriyyəsi hazırlanan dövrdə əsas problem işsizlikdən ibarət idisə, sonrakı dövrdə eyni vaxtda yüksək inflyasiya və istehsalın aşağı düşməsi problemə çevrildi. Bu şəraitdə Keynsin nəzəriyyəsindən (büdcə xərclərinin artırılması) istifadə etmək mümkün deyildir. Büdcədən xərclərin artırılması inflyasiyanın daha da yüksəlməsinə səbəb ola bilərdi. Belə bir iqtisadi şəraitdə monetarizm nəzəriyyəsi yarandı. Monetaristlər istehsalın həcmi və qiymətlərin dəyişməsinin pul təklifindən asılı olduğunu iddia edirdilər. Pulun dövriyyə sürətini sabit qəbul edərək nominal ümumi daxili məhsulun dəyişməsinə təklif olunan pul kütləsinin artım tempini ilə bağlayırlar. Monetaristlər pul nəzəriyyəsini zənginləşdirdilər, pul dünyasının mal dünyasına, bütünlükdə iqtisadiyyatın inkişafına təsirini ətraflı tədqiq etdilər və monetar siyasəti formalaşdırdılar.

Monetaristlər belə nəticəyə gəlmişlər ki, pul kütləsinin həcmi tənzimləmək yolu ilə cəmiyyətdə məcmu tələbə və qiymətlərin səviyyəsinə nəzarət etmək olar. Pul-kredit vasitəsi ilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi haqqında bütöv bir nəzəriyyə olmaqla, monetarizm mahiyyət etibarı ilə Keynsianlığa alternativdir. Monetaristlər məşğulluğun və iqtisadi sabitliyin təminatını pul-kredit metodunda görürlər. Monetaristlərin lideri amerika iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı Milton Fridman (vaxtı ilə ABŞ Prezidenti R.Niksonun iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri) hesab edirdi ki, pul kütləsinin davamlı artımı təmin edilməlidir. İllik artım 3-5 faiz səviyyəsində saxlanılmalıdır. Bazar sistemində özünü-tənzimləmə sistemi kimi baxaraq, dövlətin rolunun maksimum məhdudlaşdırılması ideyasını tətbiq edirdilər.

İqtisadi nəzəriyyənin neoliberalist məktəbi iqtisadi həyatda dövlətin iştirakının məhdudlaşdırılması, rəqabətin inkişafı üçün maksimum əlverişli şəraitin yaradılması ideyasını əsas tutur. Neoliberalizmin əsasını qoyanlardan biri ingilis F.Xayekin fikrincə, dövlət nə sosial sığorta ilə, nə təhsilin təşkili ilə, nə də mənzil haqqının stavkası ilə məşğul olmamalıdır. Pul siyasəti və valyuta buraxılışı üzərində nəzarətdən dövlət imtina etməlidir. Pul emissiyası ilə bir-biri ilə rəqabət edən özəl banklar məşğul olmalıdırlar. Azərbaycanda neoliberalizmin müasir

tərəfdarları kimi, mənim fikrimcə, «dövlət iqtisadiyyatdan getməlidir» ideyasını rəhbər tutan iqtisad elmləri doktorları, professorlar Vahid Axundov və Saleh Məmmədov çıxış edirlər. Lakin Qərbi Almanıyanın ikinci dünya müharibəsindən sonra dağılmış iqtisadiyyatının bərpası üçün L.Erxard dövlət idarəetmə vasitələrindən geniş istifadə etmişdir. İslahatların uğuru eyni zamanda güclü və hörmətli dövlət hakimiyyətinin olması ilə təmin edilmişdir.

Təklifin iqtisadiyyatı məktəbinin vergi güzəştləri vasitəsi ilə istehsalın inkişafını təmin etmək barədə ideyası indiki dövrdə Azərbaycan üçün xüsusi aktualıq kəsb edir. Azərbaycanda vergilərin azaldılması siyasəti həyata keçirilir. Dividentlərdən gəlir vergisinin tutulması 2007-ci il yanvarın 1-dək, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarından vergilərin tutulması 2008-ci il yanvar ayının 1-dək təxirə salınmışdır. Lakin məsələ burasındadır ki, vergi güzəştləri hesabına əldə edilən qənaətlərin hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən investisiyaya yönəldilməsinin məcburiliyi normativ sənədlərdə nəzərdə tutulur. Bu da, bizim fikrimizcə, qanunlardakı boşluqlarla izah edilir. Çünki müvafiq qanunvericilik aktlarında belə vergi güzəştlərinin edilməsi güzəştdən əldə edilən qənaətin investisiyaya çevrilməsi şərti ilə verilməsi nəzərdə tutulmur. Bu məsələ daha ətraflı dissertasiyanın sonrakı fəsilərində Azərbaycanın misalında işıqlandırılır. Müxtəlif mərhələlərdə inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artımın stimullaşdırılmasının dövlət strategiyasının spesifik xüsusiyyətləri olmuşdur. Bu strategiya müxtəlif konsepsiyaları əsas götürmüş, müxtəlif nəzəriyyələrin reseptlərini bacarıqla əlaqələndirə bilmişlər. Məsələn, ABŞ-da 1929-1933-cü illərin «böyük depressiyalarından» sonra dövlət tənzimləmə sistemi, əsasən, tələbin faktorlarının idarə olunmasına və ya məcmu tələbin pul-kredit vasitələrinin köməyi ilə idarə olunmasına əsaslanmışdır. Belə ki, kapital qoyuluşunun stimullaşdırılması aşağı faiz dərəcəsi, onun məhdudlaşdırılması isə yüksək faiz dərəcəsi əsasında aparılırdı. Azərbaycanda aparılan faiz siyasəti, daha doğrusu, banklar haqqında qəbul edilmiş qanunlar və digər normativ sənədlərin verdiyi hüquqlardan sui istifadə edən bankların apardığı faiz siyasəti daxili investisiyanın məhdudlaşdırılmasına xidmət edir. 80-ci illərdə ABŞ-da yeni iqtisadi siyasət elan edildi. Onun mahiyyəti məcmu tələbin stimullaşdırılmasından investisiyanın maşınlara, avadanlıqlara və perspektiv texnologiyalara qoyulmasının stimullaşdırılması əsasında təklifin iqtisadiyyatına keçiddən ibarət olmuşdur. Təklifin iqtisadiyyatının tərəfdarları iqtisadi sistemin istehsal potensialını artıran amillərə üz çevirdilər. Dövlətin iqtisadiyyata təsirinin üç istiqaməti meydana çıxdı:

- elmi-texniki tərəqqinin və elmi tədqiqatların stimullaşdırılması;
- təhsilə, dövlət səviyyəsində ixtisaslı kadrların hazırlanmasına və yenidən hazırlanmasına xərclərin artırılması;
- vergi sisteminin dərinlən yenidən qurulması.

Bu siyasətin əsas məqsədi istehsalın yüksək inkişaf tempini təmin etməkdən və sosial problemlərin – məşğulluğun, işsizliyin, yoxsulluğun, gəlirlərin səviyyəsinin yüksəldilməsinin – həllindən ibarət idi. XX əsrin 90-cı illərindən inkişaf etmiş ölkələrdə sosial təminat, səhiyyə, təhsilə dövlət xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə artımı müşahidə olunur. Bu meyl təkcə inkişaf etmiş ölkələr üçün yox, eyni zamanda inkişaf edən ölkələr üçün də xarakterikdir. İqtisadi artımı stimullaşdıran dövlət siyasətinin ikinci istiqaməti qanunvericiliklə vergi və digər preferensiyaların tənzimlənməsi, ayrı-ayrı sahələrin və regionların bir başa və ya dolayısı ilə dövlət büdcəsindən subsidiyalaşdırılması yolu ilə istehsalın rəqabət qabiliyyətini və optimal strukturunu dəstəkləməkdən ibarət olmuşdur. Bizim araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda eyni zamanda həm məcmu tələbin, həm də məcmu təklifin stimullaşdırılması zəruridir. Azərbaycanda işçi qüvvəsi kifayət qədər olduğuna görə burada investisiyaların stimullaşdırılması əsasında istehsalın artırılması həyata keçirilməlidir. Bizim təklif etdiyimiz «Maksimum istehsal, maksimum məşğulluq və maksimum alıcılıq qabiliyyəti» konsepsiyasını həyata keçirmək üçün həm tələbin, həm də təklifin stimullaşdırılması siyasəti eyni zamanda paralel həyata keçirilməlidir.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi nəzəriyyələrin müddəaları ilə yanaşı «Vaşinqton konsensusu» adı altında formalaşmış konsepsiyadan da istifadə olunur. Vaşinqton konsensusu Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Beynəlxalq İnkişaf və Rekonstruksiya Bankının proqramıdır. Bu maliyyə qurumlarının kreditlərindən istifadə edən ölkələr proqramın aşağıdakı tələblərinə əməl etməlidirlər:

- qiymətlərin liberallaşdırılması;
- makroiqtisadi sabitlik (illik inflyasiyanın 40 faizdən az olması);
- dövlət xərclərinin məhdudlaşdırılması (xüsusilə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən kreditləşdirilməsi və ixracın subsidiyalaşdırılması);
- dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi;

- açıq iqtisadiyyat (valyutanın dönərliyi, məhsulların idxalına və xammalın ixracına ticarət manelərinin azaldılması);
- dövlət büdcəsinin, ticarət və tədiyyə balanslarının defisitinin istənilən sərt üsullarla azaldılması;
- milli maliyyə bazarlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- ölkədə rəqabətin fəal müdafiə olunması və inhisarla mübarizə (özəlləşdirmədən vacib iş hesab edirlər) aparılması;
- inflyasiya ilə ağılabatan hədd daxilində mübarizə aparılması;
- iqtisadi artıma kömək edilməsi və dövlət institutlarının işlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

Bu tələblər ümumi və könüllü xarakter daşıyır. Onların arasında Azərbaycanın indiki dövrdə milli maraqlarına uyğun olanlar da var. Məsələn, illik inflyasiyanın 40 faizə qədər təmin olunması, özəlləşdirmə, milli maliyyə bazarlarının və dövlət institutlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, rəqabətin özəlləşdirmədən vacib iş hesab edilməsi və fəal müdafiəsi. O da təqdirə layiqdir ki, inflyasiya ilə ağılabatan hədd daxilində mübarizə aparılması tövsiyyə olunur. Lakin burada ölkənin müasir iqtisadi durumuna uyğun olmayan tövsiyələr də mövcuddur. Bizim fikrimizcə, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən kreditləşdirilməsinin, ixracın subsidiyalasdırılmasının məhdudlaşdırılmasının, məhsulların idxalına və xammalın ixracına ticarət manelərinin azaldılması, habelə dövlət büdcəsinin kəsirinin istənilən sərt üsullarla azaldılması keçid iqtisadiyyatlı ölkələri inkişaf etmiş ölkələrin xammal və hazır məhsulun satış bazarlarına çevirmək məqsədlərinə xidmət edir. Onların qəbul edilməsi keçid dövründə iqtisadiyyatda mövcud olan ciddi disbalansların aradan qaldırılmasına imkan vermir. Bu təkliflərin özləri də əsas iqtisadi nəzəriyyələrin tələblərinə ziddir. Ona görə də «Vaşinqton Konsensusu»nun tələbləri Azərbaycanda selektiv qaydada tətbiq olunmalıdır. Bu fikri beynəlxalq təcrübə də sübut edir. Bu yaxınlarda Argentinanın prezidenti bəyan etmişdir ki, Argentina iqtisadiyyatı ölkə tarixi boyunca ən acınacaqlı vəziyyətdədir. «Ölkə cəhənnəmdə yaşayır» söyləyən prezident ölkə iqtisadiyyatının bərhad hala düşməsində beynəlxalq maliyyə qurumlarını və hökuməti günahlandırır. «Onların təklif etdiyi iqtisadi reseptlər özünü doğrultmadı. Odur ki, ölkə iqtisadiyyatı dirsələnədek bu qurumların tövsiyələrinə baxılmayacaq» fikrini prezident söyləmişdir. (144). İqtisadi inkişafın Malaziya modeli də

Azərbaycan üçün örnək ola bilər. Malaziya iqtisadiyyatı üçün xarakter olan dinamizm aqrar sektorun stabil inkişafına və ixrac yönümlü sənayenin prioritet artımına uzunmüddətli köməyin dövlət siyasətinə əsaslanır. Bu ölkədə dövlət siyasətinin əsasını daxili maliyyə mənbələrinin səfərbərliyə alınması təşkil edilir. Nəticədə, XX əsrin 60-cı illəri ilə müqayisədə 90-cı illərin ortalarında qənaət norması 28 faizdən 37 faizə qədər, kapital qoyuluşu norması 14 faizdən 39 faizə qədər artmışdır. [129, c. 541]. Aqrar sektor kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükünün subsidiyalaşdırılması, qiymətlərin mərkəzləşdirilmiş tənzimlənməsi, maşın və kübrələrin alınmasına subsidiyaların verilməsi vasitəsi ilə dövlət köməyi alır. Malaziyanın müasir sənaye siyasəti də həmçinin dövlətin tənzimləyici rolu ilə fərqlənir. Hökumət sənayenin prioritet sektorunu (ilk növbədə elektroenergetikası) güzəştli kreditlərin verilməsi və infrastrukturun birbaşa büdcədən maliyyələşdirilməsi qaydasında müdafiə etməkdə davam edir. Emal sənayesi üstün tempdə inkişaf etdirilir. 1970-1996-cı illərdə ümumi daxili məhsulda maşınqayırmanın xüsusi çəkisi 6 faizdən 36 faizə qədər yüksəlmişdir. İdxalı tənzimləməklə dövlət daxili bazarda sağlam rəqabət yaratmağa nail olmuşdur. Keçən əsrin 80-90-cı illərində Malaziyada dünya bazarına oriyentiri olan sənaye-aqrar iqtisadiyyat formalaşmışdır. İxrac kvotasının ümumi daxili məhsula nisbəti artaraq 80 faizə çatmışdır. Dünya bazarına kauçukun, palma yağının, qurğuşunun ixrac edən ən iri ölkələrdən biri olan Malaziya kakao-bobo, tropik taxta materialı, neft və qaz ixrac edən aparıcı ölkələrin sırasındadır. 90-cı illərdən ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya və Tayvanla bərabər Malaziya yarımkeçiricilər istehsal edən ən iri ölkədir. Ölkə dünya bazarında avtomobillər, məişət elektronika, toxuculuq və paltar məlumatları ilə möhkəmlənməyə cəhd edir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyyələrindən imtina edən Malaziya iqtisadi problemləri müstəqil həll edir, büdcə kəsirini 6 faizə qədər artırmaqla (1999-cu il) prioritet sahələri (elektronika kimi) inkişaf etdirir.

İndiyə qədər araşdırdığım nəzəriyyələrdən heç birinin xalis şəkildə Azərbaycanda tətbiq olunması mümkün deyil. Mövcud iqtisadi nəzəriyyələr təbii ki, Azərbaycanda son on ildə formalaşmış sosial-iqtisadi vəziyyəti özündə əks etdirə bilməz.

Bu nəzəriyyələr bazar iqtisadiyyatı çoxdan formalaşmış ölkələrdə onların tələbatlarına uyğun zaman və məkan daxilində yaranmışdır. Azərbaycan isə keçid iqtisadiyyatlı ölkədir və hələ uzun müddət belə ölkə olaraq qalacaqdır.

Keçid dövrünün xüsusiyyətlərinin iqtisadiyyatın bütün sektorlarında fəaliyyətin təşkilinə həlledici təsir etdiyini nəzərə alaraq bu məsələ üzərində bir qədər ətraflı dayanmağı zəruri hesab edirəm.

İqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi sistem dedikdə formalaşmış mülkiyyət münasibətləri və təsərrüfat mexanizmləri əsasında cəmiyyətdə baş verən bütün iqtisadi proseslərin məcmusu başa düşülür. Axıncı yüz illikdə dünyada iki iqtisadi sistem fəaliyyət göstərmişdi: bazar sistemi və sosializm sistemi. Bu və ya digər iqtisadi sistem daxilində ayrı-ayrı ölkələrin cürbəcür iqtisadi inkişaf modeli mövcuddur. İnkişaf modeli dedikdə iqtisadi inkişafın istiqamətini əks etdirən, bu istiqamətin idarə olunma və təminəmə vasitələrini xarakterizə edən ümumi konturlar başa düşülür. İqtisadi inkişaf modellərini aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndirirlər:

- ölkədə həyata keçirilən geniş əhatəli və sistemli iqtisadi tədbirlərin tempi;
- iqtisadiyyatın təşkili və idarə olunmasında dövlətin rolu;
- idarəetmə və tənzimləmə vasitələri.

SSRİ-də istehsal vasitələri üzərində tam dövlət mülkiyyətinə, inzibati-amirlik idarəetmə metoduna əsaslanan, mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmadan total qaydada istifadə edən və sosializm adlı bir ictimai sistem – sosializm sistemi bərqərar olmuşdur. XX əsrin 90-cı illərində aydın oldu ki, sosializm sistemi iqtisadi səmərəlilik, əhəlinin həyat səviyyəsi və sosial-iqtisadi sistemin digər həlledici göstəriciləri üzrə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrlə müqayisədə geridə qalır. Ona görə də 70-ci illərin axırlarında Çində, 80-ci illərdə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində və 90-cı illərin əvvəllərində keçmiş sovet respublikalarında müasir bazar iqtisadiyyatına keçmək üçün islahatlara başladılar. Bu yenidənqurma işləri beynəlxalq miqyasda sistemli islahat adlandırıldı. O dövrdə iqtisadiyyat sahəsində Nobel mükafatı laureatı Moris Allenin (Fransa) Moskvaya verdiyi məsləhətlərində deyilirdi: Qərbi eyni ilə təkrarlamamaq, bazar iqtisadiyyatına keçidi tədricən həyata keçirmək, «tələsmədən tələsmək» prinsipini qəbul etmək, iqtisadi idarəetməni ancaq tələb olunan qədər demokratlaşdırmaq, mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmanın ləğvini və özəlləşdirməni planlaşdırmaq, hər şeyi hər yerdə ləğv etmək əvəzinə iqtisadiyyatın müəyyən sektorlarını indiki vəziyyətdə müəyyən müddət qorumaq və köməklik göstərmək, mövcud ticarət əlaqələrini dəyişdirməmək, heç bir zaman Qərbin maliyyə sistemini təkrar etməmək.

1.2. Xarici kapital növləri və tərifləri

Xarici kapital, bir ölkənin qarşılığını müxtəlif formalarda gələcəkdə ödəmək üzrə, başqa ölkələrdən təmin edərək qısa müddətdə iqtisadi gücünə əlavə edə biləcəyi finansal və ya texnolojik qaynaqlar olaraq tərif edilməkdədir. Avropa Birliyində (AB), kapitalın sərbəst dolaşımı üçün 1988-ci ildə qəbul edilən və 1 iyul 1990 tarixində qüvvəyə minən 1988/361/ees sayılı direktivə görə, kapital hərəkətləri on üç qələmdən meydana gəlməkdədir:

- Birbaşa investisiya;
- Daşınmaz mal investisiyaları;
- Normal olaraq kapital bazarında hərraca çıxarılan sənədlərlə bağlı transferlər;
- Kollektiv investisiya şirkətləri qatılma sənədlərinə bağlı transferlər;
- Normal olaraq pul bazarında hərraca çıxarılan sənədlər və digər vasitələrlə bağlı transferlər;
- Finansal qurumlardakı cari hesablar və depozitlərlə bağlı əməliyyatlar;
- Topluluqda oturan bir şəxsin tərəf olduğu kommersiya əməliyyatları və ya xidmət təmin etməsi ilə bağlı kreditlər;
- Kommersiya borcları və kreditlər;
- Təminat məktubları, digər qarantiyalar və girovlar;
- Sığorta anlaşmalarının ifasına bağlı transferlər;
- Şəxsi kapital hərəkətləri;
- Finansal qiymətlərin fiziki idxal və ixracı;
- Digər kapital hərəkətləri. Bunlar da öz aralarında alt bölümlərə ayrılmaqdadırlar.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (Organization for Economic Cooperation and Development - OECD) görə xarici kapital;

- Xarici investorun, şirkətin paylanmayan və təkrar investisiyaya çevrilən, qazanclardakı payını;

- Xarici investorun nağd və ya maddi kapital yoluyla ana şirkətdən hissə və borc sənədləri (qısa, orta və uzun müddətli borc sənədləri) alımı;
- Xarici investorun şirkətə təmin etdiyi kreditləri;
- Xarici investorun şirkətdən nağd olmayan makina və istehsal haqları alımları;
- Xarici investorun təmin etdiyi kommersial və digər kreditləri əhatə etməkdədir. Yuxarıdakı sinifləndirmələrdən göründüyü kimi, xarici ölkələrdə əldə edilən sərvətlər ya finansal, ya da real (fiziki) bir keyfiyyət daşıya bilər. Bir firmanın, bir ildən daha uzun bir müddət üçün faiz, dividend və kapital qazancı əldə etmək məqsədilə, başqa bir ölkənin pul və kapital bazarlarından finansal vasitə (xarici borclanma və hissə sənədləri kimi daşınır qiymətlər) satın almasına beynəlxalq (xarici) portfel (dolaylı) investisiyaları (international portfolio investments) deyilməkdədir. Əgər bu əməliyyatı gerçəkləşdirən tərəf xarici bir dövlət, beynəlxalq rəsmi bir qurum və ya quruluş isə, buna da orta və uzun müddətli rəsmi xarici kapital hərəkətləri deyilir.

Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu (International Monetary Fond - IMF) və Dünya Bankından (International Bank of Reconstruction and Development - IBRD) alınan uzun müddətli kreditlər və ya dövlətlərarası borc münasibətləri (bir ölkənin başqa bir ölkənin rəsmi istiqrazını satın alması və ya birbaşa kredit verməsi) bu qəbildəndir. Fəqət birildən daha qısa müddətli olan ticarət bonusları, finansman bonusları, xəzinə bonusları, depozit sertifikatları, müddətli bank depozitləri, ixracat kreditləri, pre-finsman kreditləri, müxbir açıqları və s. kimi özəl və rəsmi keyfiyyətdəki maliyyə axımları isə, qısa müddətli kapital hərəkətləridir. Xarici ölkələrdə əldə edilən və ya yaradılan bina, ərazi, fabrik, istehsal təsisi, makina-təchizat kimi maddi dəyərlərə isə, birbaşa (dolaysız) xarici kapital investisiyaları (BXKİ) deyilməkdədir. İqtisadi ədəbiyyatda, BXKİ ilə bağlı çoxlu sayda tərif verilmişdir. Bunlardan birinə görə, birbaşa xarici investisiyalar (foreign direct investments - FDI) qlobal istehsalın səbəb olduğu finansal axımlardır. Çox yaygın təriflərdən birinə görə BXKİ, xarici bir ölkədə şirkət idarəetməsində uzun perspektivdə söz sahibi olmaya yetərli səviyyədə hissə alımı

ilə reallaşdırılan investisiyalardır. IMF statistiki məqsədli çalışmalarda istifadə edilmək üzrə, birbaşa xarici investisiyanı, “beynəlxalq investorun hər hansı bir lokal şirkətin kapitalının 10%-indən artığına sahib olması” olaraq tərif edilməkdədir. Başqa birtərifi B XKİ, bir ölkədə birfirmanı satın almaq və ya yeni qurulan birfirma üçün quruluş kapitalını təmin etmək və ya mövcud bir firmanın kapitalını artırmaq yoluyla, başqa bir ölkədə qurulan firmalar tərəfindən digər ölkədə qurulan firmalara yatırılan və özü ilə birlikdə texnologiya, menecment bilgisi və sərmayədarın kontrol səlahiyyətini də bərabərində gətirən investisiyalardır. Yenə bir tərifə görə, bir ölkədə yerləşik fiziki və ya hüquqi şəxslərin (dövlət müəssisəsi, özəl firma) ölkə sərhədlərinin xaricində sərvət əldə etmələrinə (istehsal müəssisəsi qurmaq və ya mövcud istehsal müəssisələrini satın almaq) beynəlxalq investisiya və ya B XKİ deyilməkdədir. Bu çalışmada istifadə ediləcək olan statistiki məlumatların mənbəyi IMF, OECD, UNCTAD və IBRD olduğu üçün, birbaşa investisiyaların IMF və OECD tərəfindən qərarlaşdırılan və “The Benchmark Definition of Foreign Direct Investment” adı altında nəşr olunan tərfi qəbul ediləcəkdir. Beynəlxalq arenada keçərli olan bu tərifə görə isə, birbaşa xarici kapital investisiyası; bir ölkədə yerləşik bir quruluşun (investor), fərqli bir ölkədə uzun müddətli qalıcı iqtisadi mənfəət əldə etmə məqsədini əks etdirməkdədir. Qalıcı mənfəət məfhumu, xarici kapital investoru ilə investisiya və investisiyanın kontrolu mövzularında uzun müddətli asılılığı ifadə etməkdədir. Xarici kapital investoru, yerləşik olduğu ölkədən fərqli bir ölkədə şöbə, asılı şirkət və ya ortaqlıqlar qurma yoluyla investisiya qoyan dövlət və ya özəl sektor qurum və quruluşları, dövlətlər ya da təşəbbüskarlardır. Mövzumuz baxımından B XKİ daha çox önəm daşımaqdadır. Bunun iki əsas səbəbi mövcuddur. İlk olaraq, kəmiyyət böyüklüyü olaraq, B XKİ digər növ xarici investisiyalar içərisində böyük bir paya sahibdir. Əslində portfel investisiyaları və qısa müddətli kapital hərəkətləri²³ də böyük məbləğlərə yüksələ bilməkdədir, fəqət bu vəziyyət müvəqqəti bir xarakter daşımaqdadır. Şəkil 1-dən də göründüyü kimi, beynəlxalq portfel investisiyaları böyük məbləğə varan ani giriş-çıxışlar gerçəkləşdirə bilməkdədir. Fəqət

BXKİ daha stabil bir cizgidə artışı yönündə seyr etməkdədir. İkincisi və daha da önəmlisi, getdiyi ölkədə uzun müddət qaldığı, investisiya ehtiyatını artırdığı, yeni iş sahələri yaratdığı üçün BXKİ arzu edilən bir kapital hərəkəti şəklidir. Nisbətən qısa müddətli dividend və faiz gəliri məqsədi üzərinə qurulan və likvidliyi yüksək olan beynəlxalq portfel investisiyaları və qısa müddətli özəl kapital hərəkətlərinin isə, ölkədəki iqtisadi və siyasi dəyişikliklərə qarşı çox həssas olması və ən kiçik bir neqativ gözlənti (expectation) qarşısında ölkəni kütlə halında tərk etməsi böyük finansal böhranların ən önəmli səbəblərindən biri sayılmaqdadır.²⁴ Məsələn, özəl qaynaqlı beynəlxalq kapital hərəkətlərinin 1994-cü ildə Meksikada, 1997-də Asiyada, 1998-də Rusiyada, 2000 noyabr və 2001 fevral aylarında Türkiyədə yaratdığı böhranlar, tələb daralması dolayısı ilə, real iqtisadiyyatlarda istehsal düşüşlərinə və xarici ticarət həcmnin daralmasına səbəb olmuşdur. Yenə, Asiya Böhranı sırasında xarici ticarət bankları milyardlarca dollar krediti bölgədən bir neçə gün içində geri çəkərkən, birbaşa investisiyalar isə səviyyəsini qorumuş, hətta bəzi hallarda optimist gözləntiləriçində artışı belə qeyd etmişdir. Bu üzdən keçmişdə bəzi, xüsusilə, spekulyativ məqsədli və qısa müddətli, kapital hərəkətlərinə məhdudiyyət qoyan ölkələr, BXKİ ilə bağlı son dərəcə liberal davranmışlar və bu mövzuda liberal qanunlar çıxarmışlardır. Beynəlxalq portfel investisiyaları və qısa müddətli kapital hərəkətləri ilə BXKİ arasında, istər getdikləri ölkə, istərsə də global nöqteyi-nəzərdən, doğurduqları nəticələr baxımından fərqliliklər mövcuddur. Maliyyə bazarlarının yetərli infrastruktur yaradılmadan tam liberallaşdırılması bir çox baxımdan təhlükəlidir. Xüsusilə, inkişaf edən ölkələrdə qısa müddətli xarici özəl kapital hərəkətləri (isti kapital) ekstern şokların sayını və böyüklüyünü artırma bilməkdədir. Çünki maliyyə bazarlarının kortəbii bir şəkildə liberallaşdırılması, ölkəyə daxil olan və çıxan isti kapital (valyuta) axımını kontrol altına almağı qarşısına məqsəd qoyan qanuni tənzimləmələrin ortadan qaldırılmasını lüzumlu qıla bilər. Bilindiyi kimi, qısa müddətli kreditlər və anlaşmalar (contracts), çox vaxt valyuta kursu hərəkətləri üzərinə gərişilən bəhslərdən ibarətdir. Bu spekulyativ vəsait, fabrik qurmaq və ya yeni iş sahəsi yaratması alməq kimi, sabit kapital investisiyaları üçün

istifadə edilməz; şirkətlər anlıq bir qərarla geriye çəkilə biləcək vasitələrdən istifadə edərək uzun müddətli investisiyalar yatırmazlar. Hətta bu cür isti kapitalın gətirdiyi risk, inkişaf etməkdə olan ölkəni uzun müddətli investisiyalar üçün daha az cazibədar hala gətirə bilər. Bunun iqtisadi artım və inkişaf üzərindəki potensial mənfi təsiri açıqdır. Bu üzdən bəzi ekonomistlər inkişaf etməkdə olan ölkələrə, bu uçucu kapital axımlarının daşdığı risklərlə başa çıxma bilmələri üçün, intensiv olaraq, qısa müddətli xarici qaynaqlı kreditlərə bərabər miqdarda rezerv ayır-malarını belə tövsiyə etməkdədirlər. Bəzi ölkə təcrübələri, tam liberallaşma olmadan da, iqtisadiyyatın birbaşa xarici investisiyalar çəkməyə nail ola biləcəyini göstərmişdir. Çin buna yaxşı bir misaldır. Yüksək miqdarda uzun müddətli qalıcı xarici investisiya çəkmiş olan Çin, diqqətli davranaraq maliyyə bazarında tam liberallaşmağı əngəlləmiş və bu mövzuda müəyyən tənzimləmələrə getmişdir. IMF kimi, ölkələrin lazımi tədbirləri görmədən maliyyə bazar edərək iqtisadi çöküşü sürətləndirdiyini göstərmir onların tam liberallaşdırması düşüncəsini müdafiə edən beynəlxalq quruluşlar, xarici kapital axımlarının, fondların qaynağını müxtəlifləşdirərək stabilizasiyaya müsbət təsir göstərəcəyini vurğulamaqdadırlar. Bu düşüncəyə görə, ölkələr çöküş dövrlərində yerli fondlardakı düşüşü qarşılamaq üçün xarici qaynaqlara müraciət edəcəkdir. 1997-ci ildə baş göstərən və “Asiya Böhranı” olaraq da bilinən global maliyyə krizisi və müxtəlif ölkə təcrübələri, bankların, fondlarına həqiqətən ehtiyacı olan şəxslərə (gerçək və hüquqi) kredit verməməyi tərcih etdiklərini, ölkələr çətinliklə qarşılaşdığında isə, vəsaitlərini xaricə transferşdir iqtisadi çöküşü sürətləndirdiyini göstərmişdir. Şərqi Asiyadakı yüksək yığım nisbətləri göz önünə alındıqda, böhrandan öncə bu bölgənin əlavə birfonda çox da ehtiyacı olmadığı anlaşımaqdadır. Bu da o ölkələri, yığım axımını səmərəli bir şəkildə məhsuldarinvestisiyalara transformasiya etmə kimi çətin bir vəzifə ilə qarşı-qarşıya buraxmışdı. Dolayısıyla, ölkələr tam liberallaşmadan da, investisiya şəraitini təkmilləşdirici lüzumlu tənzimləmələri yerinə yetirdiklərində daxili yığım nisbətləri artma meyli göstərir. Bu güvən şəraitinin təsis edilməsi isə, uzun müddətli və qalıcı xarici investisiyaları da təşviq etməkdədir (ölkənin təcili xarici fonda ehtiyacı olmasa belə). Burada qısa

həşiyə açaraq qeyd edək ki, beynəlxalq kapital axımları, bütün qarşı görüşlərə rəğmən, heç bir böhranın tək başına səbəbi və günahkarı deyildir. Məsələn, Cənubi Asiyada böhranın əsl səbəbi, bölgə ölkələrində özəl sektorun ifrat borcluluq nisbəti (C. Koreya), dövlət açıqları və bu açıqları maliyyələşdirmək üçün qısa müddətli yüksək faiz dərəcəsindən borclanma və bu borclanmanı cazibə hala gətirmək üçün süni olaraq sabit tutulan valyuta kursu (bu da Tayvanın milli valyutası Bahtın ifrat dəyərlənməsinə səbəb olmuşdu) kimi amillər olmuşdur. Xarici kapital hərəkətləri sadəcə olaraq, katalizator rolunu oynamış və gələcəkdə çıxacaq olan böhranın zamanını tezləşdirmişdir. Bəzi iqtisadçılara görə, əgər qısa müddətli

beynəlxalq kapital hərəkətləri amili olmasaydı böhran daha sonra daha dərin və daha şiddətli bir şəkildə baş verəcəkdə. Bu düşüncəni müdafiə edənlər, sözü gedən maliyyə böhranın neqativ effektlərinin regional səviyyədə məhdud qaldığına və bütün dünyaya yayılmadığına diqqət çəkməkdədirlər. Eyni zamanda, böhranda portfel investisiyaları şəklində olmayan qısa müddətli özəl qaynaqlı xarici kreditlərin neqativ təsirlərinin daha böyük olduğunu qeyd etməkdədirlər. Qısaca ani qısa müddətli kapital hərəkətləri yanlış makro iqtisadi siyasətlərin (büdcə intizamının oturmamış olması və yetərsiz infrastruktura sahib olmayan dayaz kapital birjalrı, kontrolsuz və qeyri-məhdud portfel investisiyaları ilə qısa müddətli özəl qaynaqlı kreditlər və s.) məntiqi bir nəticəsi idi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə bazarları, əksər hallarda, çox dayaz və inkişafa olduqca uyğun vəziyyətdədir. Ayrıca fərdi sərmayədarların portfel böyüklüyünün hüquqi investorlara görə çox aşağı olması, individual olaraq fondların dəyərləndirilməsi mövzusunda inkişaf etmiş bir şüurun hələ formalaşmadığını göstərməkdədir. Bunda bilginin olduqca qeyri-bərabər bir şəkildə (asimmetrik) dağılımı effektiv ola bilər. Bu ölkələrdə, sərmayənin daha geniş bazanı əhatə etməsi məqsədi ilə qurulan maliyyə bazarı, sadəcə maddi olaraq deyil, iqtisadi məfhum olaraq da tam olaraq geniş əhatəyə yayılmamışdır (bazarla bağlı ən təməl nəzəri-praktiki bilgiler geniş kütlələrtərəfindən bilinməməkdədir). İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə investisiya fondları və ortaqlılıqlarının maliyyə bazarlarında

ağırlıqlı bir paya sahib olmasına rəğmən, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarı daha böyük və dərin, institusional investisiya quruluşları (fondlar və ortaqlıqlar) da say olaraq daha çox olduğu üçün, bir neçə investisiya quruluşunun və ya gerçək şəxsin bütün bazara təsir göstərə bilmə ehtimalı (manipulyasiya) olduqca aşağıdır. Yenə maliyyə bazarları böyük kütlələrə xitab etdiyi və dolayısılə sərmayə geniş bazaya yayıldığı üçün, qərarlarda, bir neçə böyük investordan ziyadə kiçik sərmayədarların meydana gətirdiyi qrupların (institusional investorlar) ağırlıqlı təsiri mövcuddur. Qısaca inkişaf etmiş ölkələrdə kapital daha yaygın və daha dərinidir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən çıxan nəticə, maliyyə bazarları az inkişaf etmiş olan ölkələrdə uzun müddətli, fiziki və bəşəri investisiya yaratma potensialından dolayı spekulativ motivi zəif olan BXXİ-nin daha çox təşviq edilməsi zərurətidir. Dolayısılə özəlləşdirmə, liberallaşma və makro stabilizasiyanın investisiya qoyuluşunu cəlb edəcək bir şərait yaratması lazımdır. İnvestisiya şəraitinin təkmilləşməsi isə, lokal finans quruluşlarının zəif olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrə, birbaşa xarici kapital girişlərini təşviq etməkdədir. Məsələn, Sinqapur, Malayziya, Çin kimi son dərəcə müvəffəqiyyətli iqtisadi inkişaf örnəklərində birbaşa xarici investisiya böyük bir rol oynamışdır.

Qloballaşan dünyada qlobal və çoxmillətli şirkətlər ölkələrin sahib olduğu müqayisəli üstünlükləri çox yüksək dəyərməkdədirlər. Bu üstünlükləri dəyərləndirərkən BXXİ keyfiyyət tərkibi müəyyənləşdirici bir yol oynamağdadır. Məsələn, əgər qlobal şirkət bilgi və kommunikasiya kimi irəli texnologiya (information and Communication Technologies - ICT) sahəsində fəaliyyət göstərsə, o zaman gedəcəyi ölkədə axtardığı avantajlı mövqe təhsilli və yüksək keyfiyyətli iş gücü olacaqdır. Fəqət geri sektorlarda xüsusilə, mədənçilik və aqrar sektorlarında investisiya yatıracaq olan qlobal şirkətlər üçün gedəcəyi ölkədə ucuz iş gücü və təbii sərvətlər bolluğu daha çox önəm ərz etməkdədir.

1.3. Birbaşa xarici kapital investisiyalarının inkişafı: Nəzəri aspekt

Qlobal şirkətlər və bunların təbii nəticəsi olan birbaşa xarici kapital investisiyaları, günümüzün ən aktual olan və ən çox müzakirə olunan mövzularının başında gəlməsinə rəğmən, bu mövzuda ortaya atılan nəzəriyyələr hələlik yetərli yetkinliyə çatmamışdır. Ənənəvi beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi, Müqayisəli (Qarşılaşdırılmalı) Üstünlük Nəzəriyyəsinə və onun fərqli bir analizi olan Heckscher-Ohlin modelinə dayanmaqdadır. Sərbəst ticarətin yararlarını müdafiə edən A. Smithin önə sürdüyü Mütləq Üstünlük Nəzəriyyəsinə görə, hər millət, özünə ən uyğun malların istehsalında ixtisaslaşmalı idi. Bu görüş, ümumi olaraq doğru olmaqla bərabər, coğrafi ixtisaslaşmanın bir çox yönünü əhatə etməməkdə idi. Məsələn, bir ölkə bir çox malda, hətta bütün mallarda təbii bir üstünlüyə sahib ola bilər. Bu durumda Mütləq Üstünlük Nəzəriyyəsi çıxmaza girməkdədir. Bu əskikliklər D. Ricardo tərəfindən inkişaf etdirilən Müqayisəli Üstünlük Nəzəriyyəsi (Theory of Comparative Advantages) ilə bir ölçüdə ortadan qaldırılmağa çalışılmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, hər ölkə nisbi olaraq hansı malları daha ucuz istehsal edirsə, o malların istehsalında ixtisaslaşmalı və bunları ixrac edərək, bahalıya istehsal etdiklərini xarici ölkələrdən idxal etməlidir. Ölkələr belə davranırlarsa məhdud istehsal amillərini ən effektiv şəkildə dəyərləndirmiş olarlar.

1919-cu ildə E. Heckscher tərəfindən ortaya atılan və tələbəsi B. Ohlin tərəfindən inkişaf etdirilən (ayrıca P. Samuelson 1940-cı illərdə nəzəriyyəyə yeni birformasiya qazandırmışdır) Heckscher-Ohlin Nəzəriyyəsi, Faktor Təchizi Nəzəriyyəsi (Factor Endowment Theory) olaraq da bilinməkdədir. Bu nəzəriyyə Ricardonun Müqayisəli Üstünlük Nəzəriyyəsini təkmilləşdirmək və xarici ticarətin səbəblərini açıqlamaq üzrə ortaya atılmışdır. Köhnə nəzəriyyədə bir ölkənin bir malı ucuz istehsal etməsinin səbəbi sadəcə əmək faktoruna bağlı ikən, yeni nəzəriyyə bunun səbəbini istehsal faktorlarının (əmək və kapitalın) bol və ya məhdud olmasına və bu faktorların iymətlərinə bağlı olaraq açıqlamaqdadır. Yəni ölkələr arasındakı istehsal maliyyətlərinin fərqliliyi, o ölkələrin sahib olduqları faktor təchizlərinin fərqli olmasından qaynaqlanmaqdadır.

Dolayısıyla hər ölkə hansı istehsal faktoruna zəngin olaraq sahib isə istehsal prosesində bu faktora yoğun tələb göstərən mallarda müqayisəli üstünlük əldə etməkdədir. Qısaca, əməyin ucuz və bol olduğu ölkələrdə əmək tutumlu, kapitalın zəngin olduğu ölkələrdə isə, kapital tutumlu mallar istehsal və ixrac edilməlidir. Göründüyü kimi, ənənəvi xarici ticarət nəzəriyyələri birbaşa xarici kapital investisiyalarını ələ almamışdır.

Bunun səbəbi isə, çoxmillətli və qlobal şirkətlərin daha çox İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dönmənin xüsusiyyəti olmasıdır. Bu nəzəriyyə çərçivəsində birbaşa xarici investisiyaların məqsədini incələrsək, qlobal şirkətlərin xaricdə investisiya yatırmasında, ölkələrin sahib olduğu nisbi bol və ucuz istehsal faktorlarını dəyərləndirib daha çox qazanc əldə etmə istəyi böyük rol oynamaqdadır. Başqa bir görüş olan Kapital Transferi Nəzəriyyəsinin təməlləri Keynes və Ohlinin apardığı araşdırmalara dayanmaqdadır. Buna görə tipik bir borc vermə fəaliyyəti olan beynəlxalq kapital transferi sabit və ya dəyişkən valyuta kursu sistemində gerçəkləşə bilməkdədir. Beynəlxalq kapital transferi bir misalla açıqlana bilər. X ölkəsi, Y ölkəsinə kapital transferi gerçəkləşdirmiş olsun. Bu durumda fondlar X ölkəsindən Y ölkəsinə axacaq, X ölkəsində faiz dərəcəsi yüksələcək və gəlirin və pul təklifinin azalması ilə bərabər qiymətlər düşəcəkdir.

Y ölkəsində isə, tam tərsinə, faizlər aşağı enəcək, gəlir və pul təklifinin artması ilə qiymətlər yüksələcəkdir. Yəni xalis ticarət hədləri (net terms of trade), kapital transfer edən ölkənin əleyhinə, transferi alan ölkənin isə lehinə dəyişməkdədir.

Qiymətlər səviyyəsində gerçəkləşən bu dəyişmə nəticəsində kapital transfer edən X ölkəsində ixracat (xarici tələb) və idxalata rəqib (daxili tələb) mal və xidmət tələbi və istehsalı artacaq, kapital transfer edilən Y ölkəsində isə, ixracat və idxalata rəqib mal və xidmət tələbi və istehsalı azalacaqdır. Bu da, X ölkəsində, ixracatın artması və idxalatın azalması ilə, cari əməliyyatlar hesabında müsbət saldo, Y ölkəsində isə, ixracatın azalması və idxalatın artması ilə, cari əməliyyatlar mənfi saldosu meydana gətirəcəkdir. Ticarət balansındakı bu dəyişmələr nəticəsində fond transferi də tərsinə dönəcəkdir Çünki X ölkəsinin xarici ticarət

hesabı mənfi saldosu fond çıxışına yol açacaqdır. Kapital ixrac edən ölkədə xarici ticarət müsbət saldosu meydana gətirən transfer prosesi, tədiyyə balansı dis-balansını tənzimləmə prosesinə bənzəməkdədir.

Resursların məhdudluğu və onlara olan tələbatın durmadan inkişafı istənilən cəmiyyəti xarici resursların ölkəyə cəlb olunması üsullarını axtarmağa məcbur edir. Azərbaycanda da iqtisadi islahatların aparılması ölkə iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlb olunması təcrübəsinin təkmilləşdirilməsini və onun təhlilini, investisiya mühitinin daha da sabitləşdirilməsini tələb edir.

Bu sıradan olan xarici investorlara Azərbaycan Respublikası yanacaq energetika kompleksində “EKSON”, “AMOKO”, “RAMKO”, “Energetika Kompani”, “Statoyl”, “Bi-Pi AMOKO”, “Şevron”, “TRAO”, “Britiş Petroleum”, “Likoyl”, “Penzoyl” və s.

Yeyinti sənayesində Bakı “Koka-kola”, “Azərsun Holding” şirkətlər qrupu, maliyyə sahəsində “Sibank” və s. investisiya qoyan investorları aid etmək olar;

Xarici investisiyaların böyük bir hissəsi ya inkişaf etmiş ticarət, nəqliyyat və istehsal infrastrukturu və yüksək istehlak tələbatı olan regionlara, ya da Yanacaq Enerji Kompleksi (YEK) müəssisələrinin yüksək ixracat istiqamətli sıxlığı olan regionlarına yönəldilir.

Lakin bunlarla yanaşı ən mühüm olan məsələ dövlət nəzarətidir. Dövlət bunu müxtəlif üsullarla həyata keçirə bilər. Xarici kapitalı ölkə iqtisadiyyatına cəlb etmək üçün müvafiq qanun, normativ akt və qərarların qəbul edilməsi əsas şərtidir. Və bu istiqamətdə ilk addım 15 Yanvar 1992-ci ildə qəbul edilmiş “Xarici investisiyaların qorunması” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu oldu. (7 Aprel 1992-ci ildə və 5 Noyabr 1996-cı illərdə dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi prinsiplərini müəyyən edir. Qanun xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Respublikada geniş miqyas almış xarici ölkələrin investisiya fəaliyyətləri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1995-ci ilin 13 yanvarda qəbul etdiyi «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» qanuna əsasən tənzimlənir. Qanun investisiyanın

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına intensiv cəlb olunmasına, ondan ölkənin sosial-iqtisadi bazasının, habelə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın və integrasiyanın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilmişdir və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investorların hüquqlarının bərabər müdafiəsinə təminat verir. respublikada yaranan əlverişli siyasi, iqtisadi və hüquqi şərait iqtisadiyyatın gücləndirilməsinin mühüm göstəricisi olan investisiya qoyuluşlarının həcmnin xeyli artmasına şərait yaratmışdır.

İqtisadi fəallığın yüksəldilməsi isə iqtisadiyyata əsaslı vəsait qoyuluşlarını – investisiyaların artırılmasını tələb edir. Müəssisələrin ağır maliyyə vəziyyətində olması, onların öz vəsaitləri hesabına investisiyaları həyata keçirmək imkanını demək olar ki, qeyri – mümkün edir. Qeyd olunanlar belə bir məntiqi nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, ölkə iqtisadiyyatına investisiya axını əsasən xarici mənbələr hesabına təmin olunmalıdır. Belə bir fikir mövcuddur ki, ölkə iqtisadiyyatının normal fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan investisiyaların həcmi təxminən 12,3 milyard dollardır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində respublika iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, inkişaf perspektivləri ən çox neft sektoru ilə bağlıdır. Ona görə də, ölkədə investisiyalar ilk növbədə neft-qaz hasilatının artırılmasına yönəldilmişdir.

Fikrimizcə, ümumiyyətlə bizə xaricdən gətirilən maliyyə kapitalı deyil, qabaqcıl texnologiyaları əks etdirən investisiyalar daha çox gərəkdir. Belə ki, elə investisiyalar var ki, onlar özlərinin sahib olduğu texnologiyaların, vəsaitlərin alınması şərtlərini ifadə edir. 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 1163 xarici və müştərək müəssisələr qeydiyyatda alınmış, onların hamısı tamamilə xarici kapitalla işləyir. Ölkənin investisiya əməkdaşlığının genişlənməsi xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin inkişafına pozitiv təsir etmişdir.

Xarici investisiyaların səmərəliliyini artırmaq üçün :

Xarici investisiyalarda emal sənayesinin, xüsusilə qeyri-neft sektorunun payının artırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

Qeyri-neft sektoruna investisiyaların cəlb edilməsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə stimullaşdırıcı xarakterli hüquqi-iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi;

Ölkə sənayesində əsas istehsal fondlarının yüksək fiziki və mənəvi köhnəlmə səviyyəsini nəzərə alaraq investisiya qoyuluşlarının texnoloji strukturunda mütərəqqi dəyişikliklərə nail olmaq istiqamətində təsirli tədbirlər görülməlidir. Xarici investisiyalarda yeni texnika və texnologiyaları özündə əks etdirən investisiyalara daha çox üstünlük verilməlidir.

Azərbaycan müstəqilliyik əldə etdikdən sonra iqtisadiyyatı tamamilə məhv olmuş durumda idi. Dağlıq Qarabağ müharibəsinin baş verməsi ölkədə qeyri-sabitliyin olması Azərbaycanın iqtisadiyyatına çox ziyan vurmuşdur. Lakin bu vəziyyəti normallaşdırmaq üçün lazım olan pul yox idi. Və əsas prioritet məsələ xarici investorları ölkəyə cəlb etmək idi. Bunun üçün isə ilk növbədə siyasi sabitliyə nail olmaq lazım idi. Ulu öndər Heydər Əliyevin yeritfiyi siyasət bu prosesin sürətlənməsi üçün əsas oldu. İlk növbədə atəşkəs elan olunur. Və ondan sonra respublikamız üçün çox mühüm olan “Əsrin Müqaviləsi” imzalanır. Bununla da xarici investorların neft sənayesinə kapital qoyması başlayır. 2007-ci ildə isə Bakı- Tbilis- Ceyhan neft boru kəməri ilə neft nəql olunur. İndiyə kimi bu kəmərlə vasitəsilə ümumilikdə 200 milyon barreldən çox xam neft və kondensat ixrac olunmuşdur. Daha sonra isə dövlət neft fondu yaradılır. Bunla da reinvestisiya üçün mühüm şərait yaradılır. İlk əvəllər sadəcə neft-qaz sənayesinə investisiya qoyulması gündəmdə idi təbii ki başqa cür mümkün deyil. Ümumiyyətlə investisiya daha çox gəlir gətirən sahələrə qoyulur. Misal üçün kənd təsərrüfatı sahəsinə investisiya qoyula bilər ama əhali faktoru da burada çox önəmlidir belə ki əhali daha çox neft sənayesində çalışmağa üstünlük verir. Lakin dövlətin əsas siyasətlərindən biri qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsidir. Təbii ki bu da neftdən gəlir əsasında həyata keçirilə bilər. Düzdür xaricdən gələn kapitalın müəyyən mənfi cəhətləri vardır misal üçün yerli investorlar sıxışdırılıb çıxarırlar lakin dövlət bu prosesi də tənzimləmək üçün müəyyən qərarlar verir. Ümumilikdə isə Azərbaycanın İqtisadiyyatının inkişafı üçün investisiyanın rolu çox mühüm və əhəmiyyətliyədir.

Fəsil 2. Azərbaycanca xarici investisiyaların istifadəsi və artırılması ehtiyatları

2.4. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatların aparılmasında xarici investisiyaların rolu

1917-ci ilə qədər keçmiş SSRİ məkanında bazar sistemi hökm sürürdü. İnqilab yolu ilə ləğv edilən bu sistemi əvəz edən yeni, sosializm sisteminin yaradılmasına, təxminən 60 ilə yaxın vaxt tələb olundu, o cümlədən keçid dövrü 20 ilə qədər (1917-1936) uzandı. SSRİ-nin birinci Konstitusiyasında sosializmin tam qələbəsi və Sov. İKP-nin ikinci proqramında SSRİ-də inkişaf etmiş sosializmin qurulması elan edildi. Bu tarixi faktı diqqətə çatdırmaqda məqsədim keçid dövrünün uzunmüddətliliyini bir daha ictimaiyyətə çatdırmaqdan ibarətdir. Bu tezis qəbul olunması həm sosial sabitliyə kömək edər, həm də iqtisadiyyatın təşkili və idarə edilməsinin hökumət tərəfindən adekvat vasitələrinin seçilməsini zəruri edər. Ona görə də məsələ üzərində bir qədər ətraflı dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirəm. Əvvəla, keçmiş SSRİ-nin praktikası təsdiq edir ki, bir iqtisadi sistemdən digərinə keçilməsi uzunmüddətli olur. SSRİ məkanında iqtisadi islahatlar 1992-ci ilin aprel ayında SSRİ hökuməti tərəfindən qiymət və tariflərin liberallaşdırılmasından, mərkəzləşdirilmiş qaydada maddi-texniki, maliyyə və əmək resurslarının planlaşdırılması və bölüşdürülməsi sistemindən imtina edilməsindən başlandı. Bazar sistemə keçid dövrünün Azərbaycanda uzunmüddətli olması, bizim fikrimizcə, bir neçə amillə şərtlənir. Onlardan bir neçəsini qeyd etmək istədim. Milli istehsalın Sovet dövründəki strukturu bazar sisteminin tələblərinə cavab vermirdi. Keçmiş postsovet

məkanında Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı, əsasən, vahid SSRİ bazarının tələbatının ödənilməsinə xidmət etmişdir. Sovetlərin vahid iqtisadi bazarının tələbatını ödəmək prinsipi ilə qurulmuş ölkənin istehsal etdikləri məhsulların orta hesabla 50%-i kənara yola salınırdı. Ölkə maşınqayırma kompleksinin məhsullarının 95 faizindən çoxu, o cümlədən neft-mədən maşınları və avadanlıqlarının 80 faizi başqa respublikalara ixrac edilirdi. Hər il respublikadan ixrac olunan və bütünlükdə ittifaq əhəmiyyətli sayılan həmin məhsulların dəyəri 900 milyon ABŞ dolları həddində olurdu. Azərbaycanın daxili bazarı öz növbəsində SSRİ-nin digər regionlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılı vəziyyətdə formalaşmışdır. O zaman respublikada istehsal olunan əsas məhsulların az bir hissəsini daxili bazar mənimsəyirdi. Böyük həcmdə xalq istehlakı malları, metal, ağac materialları, nəqliyyat, tikinti, kənd təsərrüfatı, energetika və digər sahələr üçün maşın və avadanlıqlar əsasən indiki yaxın xarici ölkələrdən idxal edilirdi. Səksəninci illərin axırlarında respublikadan hər il göndərilən malların dəyəri 1,5-2 milyard rubl idxaldan çox olurdu («Бакинский рабочий» qəzeti, 8 iyul 1990-cı il). O dövrün iqtisadi idarəetmə prinsipinin mənfi təsirləri Azərbaycan bazar sistemində keçməyə başlayarkən özünü tam çılpalığı ilə biruzə verdi. Bütün bunlar milli iqtisadiyyatın strukturunda əsaslı dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir ki, bu da keçid illərində baş verməlidir.

Keçid dövrünün uzun müddətli olması haqqında alimlər və mütəxəssislər arasında vahid fikir yoxdur. Bəziləri hesab edirlər ki, Azərbaycanda keçid dövrü çox uzandı və keçən on il ərzində ölkədə bazar iqtisadiyyatı bərqərar olmalı idi. Nəzərə alırıqlar ki, bu sualın cavabı keçid dövrünün qarşıya qoyduğu vəzifələrdən və onlara nail olmaq müddətindən asılıdır. 1996-1997-ci illərdə Dünya Bankı məlumat verdi ki, bazar iqtisadiyyatına keçid əsasən tamamlanmışdır. Ancaq, məşhur iqtisadçılar bu bəyanatın vaxtından əvvəl elan olunduğunu söylədilər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, ölkəmizin dəyərli iqtisadçılarından biri, iqtisad elmləri doktoru Ağasəlim Ələsgərov hələ 1994-cü ildə öz çıxışlarının birində («Bazar iqtisadiyyatına keçidin aktual problemləri»-nə həsr olunmuş elmi konfransın tezisləri, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1994-cü il səh. 5) yazmışdır: «Keçid dövrü çox ukladlı olmaqla üçüncü min illiyin birinci yüzilliyinin, təxminən, 30 ilini əhatə edəcəkdir və gərgin işləməyi tələb edir». 2003-cü ildə Bakı şəhərində iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Cozef Stiqlits demişdir: «MDB ölkələrində bazar iqtisadiyyatına keçid başa çatmayıb». O, öz fikrini onunla əsaslandırırmışdır ki, Rusiya bazar iqtisadiyyatı yolunda hələlik

çətinliklərlə qarşılaşır. Azərbaycan da daxil olmaqla çox ölkələrdə özəlləşdirmə prosesi qurtarmamışdır. Bazar iqtisadiyyatına keçidin «şok terapiyası»ndan və ya «tədrici inkişaf»dan danışan Cozef Stiqlits qeyd etmişdir ki, Polşada, Macarıstanda və Sloveniyada islahatlar uğurlu olmuşdur. Əlbəttə, bir qayda olaraq «tədrici keçid» tətbiq edən Çin və Vyetnamda bazar iqtisadiyyatına keçid ən çox müvəffəqiyyətli olmuşdur. Keçid dövrünün vaxt limiti varmı sualına polşalı alim Baltsereviç cavab vermişdir ki, onun fikrincə, bu suala heç kim konkret cavab verə bilməz, islahatlar davam etdirilməlidir. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, təsərrüfat subyektləri arasında borcların böyük miqyasda mövcudluğu bazar iqtisadiyyatına keçid prosesinin qurtarmamasını əks etdirən ən inandırıcı faktlardan biridir. Çünki öz təyinatına görə bazar iqtisadiyyatı üçün əmtəə-pul münasibətləri xarakterikdir.

SSRİ-nin dağılması vahid iqtisadi məkanın parçalanmasına (vahid valyuta, bank, ticarət-iqtisadi əlaqələr və maliyyə-büdcə sistemləri), həmin məkandakı bazarların Azərbaycan müəssisələri üçün itirilməsinə, xarici ticarət əlaqələrinin təşkili prinsipi və qaydalarının kökündən dəyişdirilməsinə səbəb oldu. Müəssisələrin istehsal etdikləri məhsullar keyfiyyət və qiymət göstəricilərinə görə daxili bazardakı idxal malları ilə rəqabət apara bilmədilər (Bu proses təkcə Azərbaycanda yox, bütün postsovet respublikalarında baş vermişdir). Respublikanın əksəriyyət zavod və fabriklərinin fəaliyyəti dayandırıldı. İqtisadi böhranlar və onlara əlavə siyasi hərcmərclik başlandı. Belə bir sosial-iqtisadi və siyasi şəraitdə Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət qurmaq və bazar sisteminə keçmək məqsədi ilə eyni zamanda həm iqtisadi və həm də siyasi islahatlar paralel həyata keçirilməyə başlandı. Azərbaycanda iqtisadi islahatların tempi və sosial-iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirilərkən nəzərə alınmalıdır ki, erməni separatçıları Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ adlanan ərazilərini ondan ayırmaq və zəbt etmək məqsədi ilə terrorizmə başladılar. Ermənistan Respublikası öz havadarları ilə birlikdə Azərbaycana qarşı silahlı basqınlar etdi. Ölkənin 20 faizdən çox ərazisini işğal etdi və bir milyon əhalini qaçqın vəziyyətinə saldı. Belə bir şəraitdə müstəqil Azərbaycan Respublikası milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi zəruriyyəti qarşısında qaldı. İlk növbədə sənaye və kənd təsərrüfatı sektorlarında bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olan istehsal strukturunun yaradılması tələb olunur. Yeni iqtisadi münasibətlərin qurulması, ölkə əhalisinin, xüsusilə dövlət idarəetmə orqanlarında çalışanların psixologiyasının özəl quruma münasibət baxımından kökündən dəyişdirilməsi lazımdır. Elə

bir sosial-iqtisadi mühit yaradılmalıdır ki, hər bir şəxs öz qabiliyyətinə görə bəhrələnsin. Bütün bu proseslər uzunmüddətlidir. Bundan başqa nəzərə alınmalıdır ki, keçmiş SSRİ-də sosializm sisteminin qurulması, hər şeydən əvvəl, dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş idarəetmə üsullarının və inzibati amirlik mexanizmlərinin vasitəsilə təmin edilmişdir. Buna baxmayaraq, keçid dövrü 20 ildən çox davam etmişdir. Bazar mexanizmlərinin öz axarı ilə formalaşması və iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması keçid dövrünü daha da uzadacaqdır. Lakin iqtisadiyyatda dövlətin idarəetmə funksiyalarından fəal istifadə etmək yolu ilə ölkədə bazar sisteminə keçid dövrünü qısaltmaq mümkündür. Keçid dövrünün zəruriliyi bir də ondan irəli gəlir ki, bazar sisteminin idarəetmə strukturları və xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfat subyektləri, iqtisadiyyatın idarə olunmasını və tənzimlənməsini təmin edən hüquqi baza və mexanizmlər yaradılmalıdır. Təsərrüfat fəaliyyətində tədricən sərbəstlik və yeni istehsal münasibətləri formalaşdırılmalıdır. Bazar sistemini formalaşdırmaq üçün müəyyən malların və xidmətlərin «kifayət» miqdarda istehsal edilməsi və onların istehsalı üçün optimal həcmdə maddi-texniki bazanın yaradılması tələb olunur. Keçid dövrünün uzunluğu bu atributların yaradılması və başa çatmasından asılı olacaqdır. Keçid dövrü mülkiyyət münasibətlərinin normativ-hüquqi bazasının yaradılmasını, özəl sektorun hüquqlarının müəyyən edilməsini və əmlakının özəlləşdirilməsinə dövlətin təminat verməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, Azərbaycanda keçid dövrünün sosial-iqtisadi və psixoloji əlamətlərinin uzun müddət davam edəcəyi şübhə doğurmur.

SSRİ dağıldıqdan sonra onun ərazisində eyni zamanda 15 müstəqil dövlət yarandı. Dövlət suverenliyi əldə etdikdən sonra bu ölkələrdə iqtisadi islahatlar vahid konsepsiya və mexanizmlər əsasında yox, siyasi liderlərin bazar iqtisadiyyatının mahiyyətini bilmək səviyyəsindən, təsərrüfatçılıq və idarəetmə bacarıqlarından, dövlətlərin fərdi inkişaf səviyyəsindən və xüsusiyyətlərindən və sair faktorlardan asılı olaraq davam etdirilirdi. Bu ölkələrin rəhbərlərinin və əhalisinin də mentaliteti müxtəlif olmuşdur. Pribaltika və Zaqafqaziya Respublikaları qısa zamanda Avropaya inteqrasiya etməyə cəhd edir, Orta Asiya ölkələri daha çox qonşu Asiya ölkələrinin təcrübəsindən bəhrələnmək və onlarla iqtisadi əlaqələr qurmaq istəyirdilər. İqtisadi islahatların başlanğıcında keçmiş müttəfiq respublikalarda bazar iqtisadiyyatına keçidin start şəraiti, siyasi vəziyyət, onların xarici iqtisadi oriyentasiyaları və sosial-iqtisadi səviyyəsi də müxtəlif idi. Respublikaların iqtisadi inkişaf

səviyyəsini adambaşına ümumi daxili məhsulun həcminə görə götürsək, onları üç qrupa bölmək olar. SSRİ dövründə əldə olunan göstəriciyə görə, yəni 1990-cı ildə birinci qrupa Rusiya, Belarusiya, Ukrayna və Pribaltika Respublikaları (5,5-7 min dollar), ikinci qrupa Zaqafqaziya, Moldova və Qazaxstan Respublikaları (3,5-5,5 min doll.) və üçüncü qrupa Orta Asiya respublikaları (2,5-3,5 min doll.) daxil olurlar. Lakin islahatlar dövründə, respublikaların hamısında adambaşına ümumi daxili məhsul aşağı düşmüşdür. 1996-cı ildə Rusiya, Belarusiya və Pribaltika Respublikaları bu göstəriciyə görə birinci qrupdan ikinci qrupa, qalan respublikaların hamısı III qrupa daxil olurlar. Rusiya, Azərbaycan, Ukrayna, Qazaxstan, Latviya, Moldova, Türkmənistan, Özbəkistan və digərləri adambaşına ümumi daxili məhsul istehsalı göstəricisinə görə inkişaf edən ölkələrin səviyyəsinə çatdılar. 2000-ci ildə 1990-cı illə müqayisədə bu ölkələr arasında adambaşına ümumi daxili məhsulun artım indeksinə görə Belarusiya, Qazaxstan, Moldova və Özbəkistan üstünlüyə malik oldular. Belə ki, 2000-ci ildə adambaşına ümumi daxili məhsul Belarusiya üzrə 1990-cı ilin 90 faizini, Moldova və Özbəkistan üzrə 81-89 faizini, Qazaxstan üzrə – 76 faizini təşkil etmişdir. Beləliklə, sosial-iqtisadi və siyasi islahatlar SSRİ məkanında yeni yaranmış müstəqil dövlətlərdə müxtəlif nəticələrə gətirib çıxardı. Şərqi Avropa ölkələrinə nisbətən keçmiş sovet respublikalarında iqtisadi böhran daha dərin və daha geniş əhatəli olmuşdur. Bu ölkələrdə 1990-cı illə müqayisədə ümumi daxili məhsul daha çox aşağı düşmüşdür. Ümumi daxili məhsul üzrə bu azalma üçdə birdən üçdə ikiyə qədər, sənaye məhsulu üzrə 10 faizdən (Özbəkistan) 80 faizə qədər (Gürcüstan) olmuşdur. Mütəxəssislərin fikrincə, dinc inkişaf dövründə heç bir dünya ölkəsində iqtisadi böhran istehsalın bu qədər azalmasına səbəb olmamışdır. Ancaq Çində və Vyetnamda iqtisadi islahatlar başlayandan iqtisadi azalma baş verməmişdir.

Keçmiş postsovet ölkələrində sistemli islahatların iki variantından istifadə edilmişdir: radikal və tədrici islahatlar. Polşanın təcrübəsinə əsaslanan radikal islahatlar («Şok terapiyası») Avropanın bəzi sosialist ölkələrində və SSRİ Respublikalarında dərin iqtisadi böhranlara və ictimai-sosial gərginliyə gətirib çıxarmışdı. Məsələn, Polşanın özündə 1997-ci ilə qədər əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail ola bilməmişlər, 1999-cu ildə Polşada inflyasiya 30 faiz təşkil etmişdir [87, 21.12.2002]. Ekspertlərin fikrincə, 2000-ci ilə qədər Polşada normal bazar iqtisadiyyatının ancaq əsası yaradıla bilməmişdir. Kuba Respublikasının iqtisadi vəziyyətini və əhalisinin həyat səviyyəsini misal gətirməklə, Leşek Baltereviç hesab edir ki, sosialist sisteminin

özünün təbiətindən islahatların sürətlə və geniş miqyasda aparılması zəruriliyi meydana çıxır. Lakin Çin Xalq Respublikasının təcrübəsi də mövcuddur və o, Baltəreviçin tövsiyyəsini inandırıcı etmir. 1999-cu ildə Polşada ÜDM 1990-cı ilin 138 faizini, ÇXR-da 243 faizini təşkil etmişdir. İqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi islahatların tempinə və dərinliyinə görə keçmiş sovet respublikalarını şərti də olsa üç qrupa bölürlər [129, 2002, s. 664].: «radikallar» (Pribaltika Respublikaları, Qırğızistan və Qazaxstan), «Konservatorlar» (Özbəkistan, Türkmənistan və Belorusiya), «aralıq qrup» (digər respublikalar, o cümlədən Azərbaycan), «Radikal» qrup ölkələrində bütünlükdə «şok terapiyası» metodu qəbul edilmişdir. «Konservator» qrupuna aid edilən ölkələrdə bazar iqtisadiyyatına ehtiyatla, tədriclə keçmək strategiyası qəbul edilmişdir. «Aralıq» mövqe tutan ölkələrdə iqtisadi islahatlar «radikallardan» az, «konservatorlardan» çox sürətlə həyata keçirilir. Bu klassifikasiyanın müəllifləri Azərbaycanı aralıq qrupa aid etmişlər ki, bizim fikrimizcə, bu dəqiq deyil. 1991-ci ildə özünün müstəqilliyini və suverenliyini elan edən Azərbaycanda 90-cı illərin əvvəllərində eyni zamanda həm siyasi və həm də iqtisadi sistemdə yenidənqurma işlərinə başlandı. Qısa zamanda mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi dağıldı, bazar iqtisadi vasitələrinin tətbiqinə rəvac verildi. Siyasi hakimiyyətdən gedən kommunist partiyasını fərqli ideologiyanı rəhbər tutan digər partiyalar əvəz etdilər. Yenidənqurma işləri sosial-iqtisadi sistemi bütünlükdə əhatə etdi. Bəzi post kommunist ölkələrindən, məsələn, Çindən fərqli olaraq, Azərbaycanda eyni zamanda həm iqtisadiyyatın və həm də siyasi sistemin demokratikləşdirilməsi elan edildi.

İlk gündən Azərbaycanda iqtisadi islahatlar üç istiqamətdə aparıldı: liberallaşdırma, maliyyə sabitliyi və özəlləşdirmə. 1992-ci ildən Azərbaycanda sürətlə yeni idarəetmə üsulları və mexanizmləri tətbiq edilməklə iqtisadi islahatlar başlandı. O dövrdə islahatların istiqamətlərini aşağıdakılar təşkil edirdi:

- yeni idarəetmə strukturlarının (şirkətlərin, səhmdar cəmiyyətlərin və təsərrüfat assosiasiyalarının) yaradılması;
- istehsal olunan məhsulların birbaşa müqavilələr əsasında satılması;
- qiymətmələgəlməsinin sərbəstləşdirilməsi;
- mərkəzləşdirilmiş qaydada planlaşdırmanın, maddi-texniki, maliyyə və əmək resurslarının bölüşdürülməsinin ləğvi;

- daxili ticarətin və xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və s.
- dövlət müəssisələrinin hüquqlarının genişləndirilməsi; onların inzibati qaydada idarə olunmasının bazar mexanizmləri və vasitələri ilə əvəz edilməsi;
- dövlət əmlakının sürətlə özəlləşdirilməsi.

Azərbaycanda islahatların radikallığı islahatların başlanğıc illərində bu göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsində öz əksini tapdı. Bu tədbirlər kompleksi «şok terapiyasının» əlamətləri ilə üst-üstə düşür. Yuxarıda deyilənləri meyar kimi qəbul etməklə Azərbaycanda islahatların radikal formada aparılması qənaətinə gəlmək olar. Dövlətin təsərrüfat subyektləri ilə iqtisadi münasibətlərində baş verən bu ciddi və prinsipial dəyişikliklər istehsal həcmnin sürətlə aşağı düşməsinə, qiymətlərin sürətlə artmasına, inflyasiyanın yüksəlməsinə, dövrüyyədə pul kütləsinin çoxalmasına, əhalinin pul gəlirlərinin artmasına, nəgd pulların əhalinin əlində qalmasına, əmanət banklarında pul vasitələrinin artmasına, investisiyaların azalmasına, müəssisələrin borclarının sürətlə artmasına, kredit həcmnin yüksəlməsinə, pul emissiyasına və digər meyllərə gətirib çıxardı. Belə bir şəraitdə 1993-cü ildə İqtisadiyyat Nazirliyində islahat proqramı hazırlanmışdır. Proqramda iqtisadi siyasətin başlıca məqsədi istehsalın həcmnin aşağı düşməsinin qarşısını almaq və neqativ meylləri aradan qaldırmaq kimi müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda iqtisadi islahatlar «şok terapiyası»na, sovet dövründə yaradılan idarəetmə strukturlarının tezliklə özlərinin və ya funksiyalarının ləğv edilməsinə, yeni strukturların yaradılmasına əsaslanır. Beləliklə, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına xas olan idarəetmə üsulları və mexanizmləri vaxtından əvvəl tətbiq edilməyə başlandı. Bu, özünü birinci növbədə 1991-1992-ci illərdə dövlət müəssisələrinə tam müstəqillik verilməsində göstərdi. Onlar istehsal proqramlarını müqavilə, o cümlədən dövlət sifarişləri əsasında hazırlayır, istehsal etdikləri məhsulların xeyli hissəsini hökumətin müəyyən etdiyi hədd daxilində birbaşa müqavilələr əsasında satır, məhsulun satış qiymətlərini müəyyən edir (təbii inhisarlar istisna olmaqla), dövlət bübcəsi ilə hesablaşmalardan sonra sərəncamlarında qalan xalis mənfəəti müstəqil surətdə bölüşdürür, istədikləri məqsəd üçün istifadə edirdilər. İstehsal proqramlarını maddi-texniki resurslarla, əsasən, özləri təmin edirdilər. Dövlət sektorlarında kiçik, müştərək və icarə müəssisələrinin, kooperativlərin yaradılması sürətlə davam etdirilirdi. 1992-ci ilin axırına təkcə «Azərbaycantikintimaterialsənaye» Dövlət Konsernin tərkibində 70-ə qədər belə müəssisə

olmuşdur. Sonrakı illərdə (1996-1999-cu illər) sahə nazirlikləri ləğv edildi, onların bazasında dövlət şirkətləri və səhmdar cəmiyyətləri yaradıldı. Dövlət müəssisələrinin və əmlakının özəlləşdirilməsinə rəvac verildi, dövlət sifarişləri ləğv edildi, dövlət müəssisələrində istehsal olunan məhsulların yüz faiz birbaşa müqavilələr əsasında satılmasına icazə verildi. 1992-ci ildən mənfəətdən vergi sistemi tətbiq edildi. Lakin müqayisəli təhlil göstərir ki, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə islahatların radikallığı və ya tədriciliyi həlledici rol oynamır. Hər iki variantda inkişafın nəticələri ən çox dövlətin rolunun düzgün müəyyən edilməsindən, bazar institutlarının gücündən, onların fəaliyyətinin səmərəliliyindən asılıdır. İslahatların yekunları göstərir ki, ikili xarakterli, yəni dövlət və bazar tənzimləmə mexanizmlərinin saxlanıldığı ölkələrin uğurları daha çox olmuşdur. Məsələn, Çində planlaşdırma sistemi dövlətin əlində saxlanıldı. Ancaq direktiv planlar getdikcə daha az göstəriciləri əhatə etmişdir. Baza mallarının və xidmətlərinin qiymətləri üzərində dövlət nəzarəti saxlanıldı, kapital qoyuluşunun böyük bir hissəsi dövlət büdcəsi vasitəsilə maliyyələşdirildi, xarici iqtisadi tənzimlənmə, xüsusilə valyuta tənzimlənməsi indi də olduqca sərtidir və dövlətin funksiyasına daxil olmaqla qeyri-bazar və bazar mexanizmləri ilə tənzimlənir. Dövlət kredit sistemi əsasən saxlanılmışdır. Beləliklə, bu ölkədə təsərrüfat mexanizminin ikili xarakterindən geniş istifadə olunur. Çin Xalq Respublikasında planlı idarəetmə mexanizmlərinin fəaliyyət sferası tədricən, bazar iqtisadiyyatının elementləri inkişaf etdikcə ixtisar edilmişdir. Özəl sektorun inkişafı dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi əsasında yox, onun özünün inkişafı hesabına təmin edilmişdir. Azərbaycan Respublikası bütünlükdə Çinin bazar iqtisadiyyatına keçid konsepsiyasından bəhrələnmə bilərdimi? Çin modelinin tətbiqi 1949-cu ildən bəri formalaşmış vahid iqtisadi məkanda və mövcud siyasi sistemin toxunulmazlığı şəraitində həyata keçirilmişdir.

1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu vahid iqtisadi məkan və onunla şərtlənən təsərrüfat subyektləri arasındakı iqtisadi-ticarət, maliyyə və texnoloji əlaqələri qısa zaman kəsiyində ləğv etdi. SSRİ-nin xarabalığı üzərində yaradılmış müstəqil dövlətlərin başçıları, xüsusilə Rusiya Federasiyasında, siyasi və iqtisadi oriyentirləri dəyişdirdilər. Nəticədə, on illərlə vahid iqtisadi məkanda fəaliyyət göstərən müəssisələr satış və maliyyə bazarlarını itirdilər, xammal və material mənbələrindən məhkum oldular. Rusiya Federasiyasında qiymətlərin buraxılması, iqtisadi-ticarət əlaqələrinin qırılması, uzun müddət rubl məkanının saxlanılması, sonralar milli respublikalarda milli valyutanın tətbiqi, milli valyutaların bir-birinə kotirovkası ilə bağlı olan

təşkilati-iqtisadi və hüquqi məsələlərin həllinin uzanması keçmiş respublikalar arasında bank əməliyyatlarını iflic vəziyyətinə saldı və bu xeyli müddət davam etdi. Azərbaycandakı gərgin siyasi şərait, qarşıdurmalar, hakimiyyət uğrunda mübarizələr, Qarabağ problemi, Azərbaycanın nəqliyyat blokadası da iqtisadiyyata öz güclü mənfi təsirini göstərdi. Azərbaycan hökuməti Çin modelinin müəyyən elementlərindən istifadə edə bilirdi. Bu da dövlətin iqtisadiyyatı idarəetmə və tənzimləmə funksiyasını daha da möhkəmləndirməkdən ibarət olmalı idi. Burada «daha da möhkəmləndirmək» sözləri təsadüfən istifadə edilməmişdir. SSRİ dövründə müttəfiq respublikalarda hökumət orqanlarının səlahiyyətləri məhdud idi. Əsas idarəetmə səlahiyyətləri SSRİ hökumətinin və Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının əlində idi. 1991-ci ildən sonra müttəfiq respublikaların hökumətləri Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının və ittifaq hökumətinin iqtisadiyyatı idarəetmə funksiyalarını özündə cəmləşdirməli idi. Ancaq müstəqilliyin ilk dövrlərində müəyyən səbəblərdən bu, baş vermədi. İslahatların həyata keçirilməsinə rəhbərlik edən vəzifəli şəxslər islahatların əvvəlində əsas diqqətlərini iqtisadi modelin konseptual məsələlərinin işlənilməsinə yönəldilər. Keçid dövrü olmasına baxmayaraq, Azərbaycan üçün iqtisadi inkişafın elə tənzimləmə metodu və vasitələrini seçdilər ki, onlar inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə istifadə olunurdu və Azərbaycandakı o dövrün xüsusiyyətlərini tam nəzərə almırdı. Hər şeydən öncə, dövlətin iqtisadi idarəetmədə rolu düzgün müəyyən edilmədi. İqtisadi münasibətləri tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlərdə bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması təmin olunmadı. Dövlət müəssisələrinin sərbəstləşdirilməsində, xarici ticarətin dövlətsizləşdirilməsində və liberallaşdırılmasında tələsgənliyə yol verildi. Azərbaycanda islahatların radikal variantının seçilməsi dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin Birinci Dövlət Proqramında da öz əksini tapdı. Belə ki, 1995-1998-ci illəri əhatə edən qanun statuslu özəlləşdirmə proqramında nəzərdə tutulurdu ki, bu dövrdə həyata keçirilən özəlləşdirmə və digər yenidənqurma işləri bazar iqtisadi mühitini (inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına xas olan mühit başa düşülür) yaratmalı, milli iqtisadiyyatın strukturunu bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmalı, texnoloji sıçrayışları təmin etməli və respublika vətəndaşlarının həyat səviyyəsini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmalı idi. Lakin özəlləşdirmənin Birinci Dövlət Proqramının icra vaxtı (2000-ci ildən ikinci Dövlət Proqramı həyata keçirilir) qurtardıqdan sonra göstərilən məqsədlərə nail olmaq mümkün olmadı.

Sovetlər dövründə formalaşmış iqtisadi idarəetmə sisteminin tezliklə dağıdılması, iqtisadi idarəetmədə dövlətin rolunun kəskin məhdudlaşdırılması, mərkəzi idarəetmə strukturların zəiflədilməsi və islahatların radikal variantının seçilməsi nəticəsində 1993-cü ildə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 1990-cı ilin səviyyəsinin 40,1 faizini, dəmir yol nəqliyyatında yük dövriyyəsi 19,6, sənaye məhsulları istehsalı 51, ümumi daxili məhsul 59 faizini təşkil etmişdir. 1992-1994-cü illərdə inflyasiya ən ağır bəla idi. İllik inflyasiya 1994-cü ildə 1600-1800 faizə bərabər idi.

1994-cü ildə təcili hesabatda uçota alınan 244 ən mühüm növ sənaye məhsullarından 220 növü və ya 90 faizi üzrə buraxılış əvvəlki ilə nisbətən azalmışdır. Dövlət sifarişinə daxil olan 58 növ məhsuldan yalnız 10-nun buraxılışı üzrə tapşırıq yerinə yetirilmişdir. Sənaye müəssisələrinin satdıqları malların dəyərinin 40%-ə qədəri onların hesablaşma hesabına daxil olmamışdır. 139 milyard manatlıq məhsul ambarlarda yığılıb qalmışdır. Respublika üzrə hazır mal qalıqının, demək olar ki, yarısı yüngül sənaye müəssisələrinin payına düşürdü. Kimya və neft-kimya sənayesində məhsulların dördə birindən çoxu, metallurgiya sənayesində isə üçdə birindən çoxu (40%-ə qədər) satılmamışdır.

1994-cü ildə Azərbaycan Respublikası üzrə sənaye məhsulunun topdan satış qiyməti indeksi 1990-cı ilə nisbətən 12 dəfə, kənd təsərrüfatında – 13 dəfə, nəqliyyatda – 42 dəfə yüksəlmişdir. 1991-1993-cü illərdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında yaranmış vəziyyət mərkəzi idarəetmə və qanunvericilik orqanlarında müzakirə edilirdi. Məsələn, 1994-cü ilin dekabr ayının 7-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində təşkil edilmiş və müəllifin iştirak etdiyi müzakirədə iqtisadiyyatda yaranmış böhran vəziyyətini bir çox səbəblərlə izah edirdilər. Onlardan erməni qəsbkarları ilə müharibə aparılması, köhnə idarəetmə sistemi dağıldıqdan sonra yenisinin formalaşdırılmaması, dövlətlərarası (MDB ölkələri nəzərdə tutulurdu) sazişlərin vaxtında yerinə yetirilməməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarındakı çətinliklər, tranzit nəqliyyat yollarında baş vermiş gərginlik xüsusi ilə vurğulanırdı. O dövrdə vəziyyətdən çıxış yolu kimi təklif edilirdi: iqtisadi islahatların və özəlləşdirmənin sürətləndirilməsi; normal bank sisteminin yaradılması; düzgün kredit siyasəti aparılması; «özünü doğrultmayan» dövlət sifarişi sisteminin ləğv edilməsi; müəssisələrə tam sərbəstlik verilməsi. Eyni zamanda mütəxəssislər Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə bağlı olan problemlər ətrafında müxtəlif fikirlər söyləmiş və açıq mətbuatda çıxış etmişlər. Ali idarəetmə və qanunvericilik

orqanlarında, bəzi partiyaların qərargahında müxtəlif variantlarda hazırlanmış proqramlar müzakirə olunsada, onların heç biri qəbul edilməmişdir. Bu proqramların xarakterik cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, onlar inkişaf etmiş və tam formalaşmış bazar iqtisadiyyatı ölkələrində tətbiq edilən iqtisadi idarəetmə metod və mexanizmlərinin Azərbaycanda islahatların başlanğıc dövründən istifadə olunmasını tövsiyyə etmiş, milli iqtisadiyyatdakı, eləcə də ictimai-siyasi həyatdakı realığı nəzərə almamışlar. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin sürətlə aparılması tövsiyyə olunurdu. Hətta bəziləri özəlləşdirmə aparmadan bazar iqtisadiyyatına keçidi qeyri-mümkün hesab edirdilər. Bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən özəl sektor tələm-tələsik dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi əsasında formalaşdırmağı təkid edirdilər. Rusiya Federasiyasında çox sürətlə aparılan özəlləşdirmə təcrübəsi o zaman göz qabağında olmasına baxmayaraq, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi strategiyası hazırlanarkən onun neqativ nəticələri nəzərə alınmadı.

1991-1992-ci illərdə hazırlanmış proqramların əsas müddəaları aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin tam sərbəstliyi və dövlət inzibati idarəetmə vasitələrinin ləğv edilməsi; mərkəzi idarəetmə orqanlarının (nazirlik, şirkət və sair) cari təsərrüfat məsələlərinin həllindən azad edilməsi; müəssisələrə dövlət sifarişlərinin həcmi azaldılması; investisiya prosesinin idarə edilməsinin qeyri-mərkəzləşdirilməsi; özəlləşdirmənin sürətlə aparılması; liberallaşdırma yolu ilə qiymətlərin bazarda tənzimləyici rolunun təmin edilməsi (investisiyanın bölüşdürülməsində, istehsal strukturunun dəyişdirilməsində). Mahiyyət etibarilə bu müddəalar düzdür və etiraz doğurmur. Ancaq məsələ ondan ibarət idi ki, bu konsepsiya həmin dövrün realıqlarından çox-uzaq idi. O dövrdə iqtisadiyyatın vəziyyəti başqa metod və mexanizmlərdən istifadə etməyi tələb edirdi. Nəzərə almırdılar ki, islahatların başlanğıcında respublikanın sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının strukturu bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun deyildi. Sənayedə istehsal-texniki təyinatlı məhsulların istehsalı üstünlük təşkil edirdi. Xalq istehlakı malları isə əhalinin tələbatından xeyli az buraxılırdı. Hətta istehsal-texniki təyinatlı məhsulların əksər hissəsinə respublikada tələbat yox idi. Məhsul göndərilməsinin 1992-1993-cü illərdəki həcmi əvvəlki illərin 35-40 faizi qədər olmuşdur [10, 20.07.1993]. Bakı şəhərində yerləşən Keşlə maşınqayırma zavodunun buraxdığı maşın və avadanlıqlara daxili bazarın tələbatı vur-tut on faiz olmuşdur. Əsas istehlakçı olan Rusiya Federasiyası özünün yeni-yeni istehsal güclərini yaratmaqla,

Azərbaycan müəssisələrinin məhsullarından imtina edirdi. Belə bir şəraitdə nəyin bahasına olursa olsun sənaye istehsalının aşağı düşməsinin qarşısının alınması konsepsiyası məqbul sayıla bilməzdi. İstehsal istehsal xatirinə yox, əvvəlcədən müəyyən edilmiş bazarlarda satılmaq üçün məhsul buraxılmalı idi. O dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi, birinci növbədə, Azərbaycanın daxili bazarının istər istehsal-texniki təyinatlı və istərsə də xalq istehlakı malları ilə tam təmin olunması təşkil etməli idi. Bunun da iki yolu var idi: paralel olaraq mövcud istehsal strukturunda ciddi dəyişikliklər etmək və daxili tələbatı nəzərə almaqla idxalı tənzimləmək. Təcrübə göstərir ki, istehsalın yenidən qurulması nisbətən uzun müddət və xeyli kapital qoyuluşu tələb edir. Məsələn, o dövrdə keçmiş Almaniya Demokratik Respublikasında bazar iqtisadiyyatına keçmək üçün almanların hesablamalarına görə 2 trilyon marka əsaslı vəsait tələb olunurdu. İntensiv əsaslı vəsait qoymaqla iqtisadiyyatın yüksəlişinə bəziləri 3-4 il, digərləri isə 7-8 il tələb olunduğunu söyləyirdilər. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olardı ki, dövlət müəyyən proporsiyada həm daxili istehsaldan, həm də idxaldan paralel istifadə etməli idi. Dövlət orqanları konkret mallar üzrə istehsal-istehlak balansları tərtib etməklə daxili bazarın təminatının iqtisadi cəhətdən sərfəli olan yollarını hər il üçün müəyyən etməli, investisiya və ticarət-iqtisadi əlaqələrin ciddi dövlət tənzimlənməsi üzrə konkret tədbirlər həyata keçirməli idilər. Söhbət hansı maldan, nə qədər ölkə daxilində istehsal etməkdən, nə qədər xaricdən gətirməkdən gedir. O dövrdə qəbul edilən qanunlar və digər normativ sənədlər bu məqsədə xidmət etməli idilər. O dövrdə prioritet sahələrdə dövlət tərəfindən istehsalın yenidən qurulması həyata keçirilməli idi. Bununla yanaşı xarici iqtisadi əlaqələrin (həm ticarət və həm də investisiya sahəsində) liberallaşdırılması daxili bazarın daxili istehsal hesabına təminatı imkanından, əmtəə bazarında qiymətlərin səviyyəsindən asılı olaraq, mərhələ-mərhələ həyata keçirilməli idi. Dövlətin siyasəti də bu konsepsiyaya uyğun olaraq qurulmalı idi. İqtisadi inkişafda o dövrdə mövcud olan vəziyyəti nəzərə alaraq bu dissertasiyanın müəllifi də ölkənin mərkəzi qəzet və jurnalları vasitəsilə öz fikirlərini ictimaiyyətə çatdırmışdır. Məsələn, 1991-ci ildə (iyun ayı) «Вышка» qəzetində «Где выход из кризиса?», 1992-ci ildə (iyun ayı) «Бакинский рабочий» qəzetində «К рынку – без сует и спешки», 1994-cü ildə (sentyabr ayı) «Республика» qəzetində «İslahatlar dağıtmağa yox, qurmağa xidmət etməlidir» adları altında dərc olunmuş və bir çox digər məqalələrində müəllif o konsepsiyanı əsaslandırırmışdır ki, Azərbaycan bazar iqtisadiyyatına tədricən keçsin, dövlətin

idarəetmə və tənzimləyici funksiyalarından geniş istifadə edilsin, bazarın tənzimləyici rolu təkamül yolu ilə bərqərar olsun, dövlətin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxiləsi onların mülkiyyət formasından asılı olaraq həyata keçirilsin, dövlət bir sahibkar kimi öz müəssisələrini özünün mənafe baxımından idarə etsin, sənaye və kənd təsərrüfatında istehsal strukturunun bazarın tələbatına uyğunlaşdırmaq üçün dövlət fəal investisiya – kredit siyasəti həyata keçirsin, özəlləşdirmə «tələsmədən tələsmək» prinsipi əsasında aparılsın. Məsələn, «İslahatlar dağıtmağa yox, qurmağa xidmət etməlidir» məqalədə deyilir: «Müəssisələr çoxsaylı problemlərini, xüsusilə material-texniki təchizat, investisiya, maliyyə-pul, satış, məhsul nomenklaturasının müəyyən edilməsi ilə bağlı meydana çıxan çətinlikləri öz gücü ilə həll edə bilmirlər. Halbuki bu problemlərin vaxtında həll olunmasında mərkəzi idarəetmə orqanlarının rolu çox böyükdür. Bəla burasındadır ki, mərkəzi idarəetmə orqanlarının bəzi rəhbərləri indiki şərait üçün vahid idarəetmə sisteminin işlənilib hazırlanmasını qeyri-mümkün hesab edirlər, iqtisadiyyatın idarə edilməsini, əsasən, bazar sisteminin tənzimləyici rolunda görürlər. Axı, bu bir həqiqətdir ki, bazar şəraiti yaradılmamış bir ölkədə bazar mexanizmləri fəaliyyət göstərə bilməz. Yaponiyanın, Çinin, Fransanın, İngiltərənin, eyni zamanda bazar iqtisadiyyatı yolunu keçməkdə olan digər ölkələrin təcrübəsi buna ən gözəl nümunədir. Özəlləşdirmə elə bir ssenari üzrə aparılmalıdır ki, o, hökumətin investisiya-struktur siyasətini maliyyə vəsaitləri ilə təmin etsin, əhali ondan bəhrələnmə bilsin. Vauçer və pay sistemindən imtina edilməlidir». 1991-ci ildə «Где выход из кризиса?» məqaləsində müəllif yazmışdır: «В нашей республике приоритетное развитие должно получить производство товаров широкого потребления и продовольствия, машиностроение, создание новых рабочих мест». Bu gün də aktuallığını itirməmiş bu fikirlərə o zaman idarəetmə orqanlarında əhəmiyyət verilmədi. Həmin dövrün xarakter xüsusiyyətlərindən biri də barter əməliyyatının geniş yayılması olmuşdur. 1993-cü ildə Respublikanın xarici ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarının yarıya qədər əmtəə mübadiləsi (barter sövdəsi) qaydasında aparılmışdır. Dövlət müəssisələri istehsal etdikləri məhsulların əvəzində xarici ölkələrdən xalq istehlakı malları alıb gətirirdilər. Onların müəyyən hissəsini öz işçilərinə güzəştli qiymətlərlə satır və əksəriyyətini kommersiya təşkilatlarına öz maraqları daxilində satırdılar. Bu əməliyyatların da neqativ təsiri sonradan özünü ciddi surətdə göstərirdi. Belə ki, müəssisənin pul vəsaiti yeni avadanlıqların alınmasına, texnologiyanın yeniləşdirilməsinə, rəqabətə tab gətirən məhsulların istehsal olunmasına,

borcların ödənilməsinə yönəldilmirdi. Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, 1991-1994-cü illərdə iqtisadi islahatların seçilmiş kosepsiyası, strategiya və taktikası dövrün tələblərinə uyğun olmamışdır. Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçməsinə yönəldilmiş islahat tədbirləri müxtəlif səbəblərdən arzu olunan sosial-iqtisadi nəticəni verməmişdir. 1993-1995-ci illərdə ölkədə ictimai-siyasi sabitlik bərpa olundu və iqtisadi islahatların yeni mərhələsi başlandı. İslahatların yeni mərhələsində ölkədə rəhbər tutulan inkişaf ideologiyası və prinsipləri o dövrdəki makroiqtisadi durumu, Azərbaycanın malik olduğu təbii, elmi-texniki və iqtisadi potensialı nəzərə almaqla müəyyən edildi. O dövrdə iqtisadi situasiya yüksək inflyasiya, kütləvi işsizlik, əhalinin aşağı həyat səviyyəsi, tələb və təklif arasında disproporsiyalar, əmtəə bazarında mal qıtlığı ilə xarakterizə olunurdu. Belə bir şəraitdə düzgün olaraq islahatlar proqramının əsas məqsədi inflyasiya ilə ciddi mübarizə aparılması, milli valyuta kursunun sabitləşdirilməsi və iqtisadiyyata xarici investisiyanın cəlb edilməsi oldu. 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitutsiyası qəbul edildi. Ölkədə dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyəti olması elan edildi. Bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaratmaq, azad sahibkarlığa təminat vermək, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verməmək Azərbaycan dövlətinin müstəsna vəzifələrindən bir olması Əsas qanunda təsbit olundu. 1995-ci ilin sentyabr ayında «Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı» Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qanun statusu ilə təsdiq edildi. Ölkədə iqtisadiyyatın bazar və dövlət tənzimləmə mexanizmlərindən istifadə olundu, sərt pul-kredit siyasəti həyata keçirildi, sahə prioritetləri sistemi və bazar iqtisadiyyatı institutları, iqtisadi islahatların hüquqi bazası yaradıldı və tədricən möhkəmləndirildi. Nəticədə maliyyə sabitliyi, əsasən, idxalın hesabına bazarda əmtəə bolluğu, inflyasiyanın cilovlanması, milli valyutanın kursunun sabitliyi təmin edildi. İqtisadiyyat böhrandan çıxmağa başladı. Böhrandan çıxmağın göstəricisi olan istehsalın artımına, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsinə nail olundu. Əhalinin nominal və real pul gəlirləri yüksəldi. Lakin əhalinin həyat səviyyəsinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, yeni iş yerlərinin yaradılması, yüksək faktiki işsizlik problemləri həll olunmamış qaldı. Bu problemlər bu gün mövcuddur. Respublikada həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində illik inflyasiya 1995-ci ildə 85 faizə, 1996-cı ildə 6,7 faizə, 1997-ci ildə aylıq orta inflyasiya 0,4-0,5 faizə endirildi. 1998-ci ildən etibarən onun səviyyəsini sabit saxlamaq mümkün oldu. Inflyasiya tempinin sabit

saxlanılması ölkədə çox vacib olan makroiqtisadi sabitliyin yaranmasına, istehsala investisiya qoyuluşuna və iqtisadi artıma şərait yaratdı. Hal-hazırda Respublikada iqtisadi durumun xarakterik xüsusiyyətləri mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə dövlətin müdaxiləsinin olmaması, əmtəə (xidmət) bazarlarında güclü inhisar strukturlarının mövcudluğu, dövlətin antiinhisar tədbirlərinin zəifliyi və aşağı səmərəliliyi, liberal daxili və xarici iqtisadi münasibətlərin və sərbəst pul qıtlığının davam etdirilməsi, investisiya kreditinin çox baha və məhdud olması, iqtisadi idarəetmədə inkişaf etmiş ölkələrə xas olan tənzimləmə vasitələrindən geniş və hərtərəfli istifadə olunmasıdır. Dövlət və özəl müəssisələrlə dövlətin münasibətləri bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanan normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bütünlükdə Azərbaycanda hal-hazırda aparılan iqtisadi siyasət, bizim fikrimizcə, konservativ-monetar meyilli açıq liberal iqtisadi siyasətdir. İqtisadi siyasətin konservatizmi ondan ibarətdir ki, monetar prinsipinə uzun müddətdir dəyişiklik edilmir. Azərbaycanda aparılan iqtisadi siyasətin açıq olduğunu əsaslandırmaq üçün, iqtisadi nəzəriyyədə təklif olunduğu kimi, aşağıdakı göstəriciləri iddiaçı tərəfindən hesablanmış və təhlil edilmişdir:

a) ümumi daxili məhsulda və ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə ixracın xüsusi çəkisi. Ümumi daxili məhsulda ixracın xüsusi çəkisi ixrac məhsullarının və xidmətlərinin dəyərinin ABŞ dolları ilə ümumi daxili məhsulun həcminə bölməklə müəyyən edilmişdir. Hesablamalar göstərir ki, 1995-ci ildə Azərbaycanda ixracın ümumi daxili məhsula nisbəti 54%, 2000-ci ildə 60,7% olmuşdur. Ayrı-ayrı məhsullar üzrə ixracın xüsusi çəkisi 1995-2000-ci illərdə aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: neft və neft emalı məhsulları üzrə 58,4%-dən 85,1%-ə qədər artmışdır. Bu dövrdə digər ixrac məhsullarının xüsusi çəkisi 2,8 dəfə və ya 14,9 faizə qədər azalmışdır.

b) istehlakda idxalın payı. 2001-ci ildə ölkənin daxili ticarət dövriyyəsinin 40 faizə qədərini idxal malları təşkil etmişdir. 2000-ci ildə 1995-ci ilə nisbətən qeyri-neft mal qruplarının idxalı 2 dəfəyə qədər artmışdır.

v) ümumi həcmdə xarici investisiyanın xüsusi çəkisi. 1996-2000-ci illərdə ümumi investisiyaların həcmində xarici investisiyalar 60,7% təşkil etmişdir.

Yuxarıda verilmiş təhlilin nəticələrindən görünür ki, Azərbaycanda açıq liberal iqtisadi siyasət aparılır. Lakin eyni zamanda beynəlxalq təcrübə göstərir ki, açıq iqtisadi siyasət o zaman məqsəduyğundur ki, ölkənin iqtisadiyyatı rəqabətqabiliyyətlidir və güclü xarici iqtisadi məhdudiyyətlər mövcuddur.

Bizim fikrimizcə, Azərbaycanda keçid dövrünün başa çatmasını və inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının tam bərqərar olmasını, əks etdirən əlamətlər aşağıdakılar ola bilər:

- bazar sisteminin tələblərinə cavab verən istehsal strukturunun yaradılması; elə bir struktur ki, o, Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkə kateqoriyasına aid edilməsini təmin etsin;
- azad əmtəə istehsalçılarının formalaşdırılması; 2000-ci ildə ölkənin əsas fondlarının 75 faizə qədər dövlətə məxsus olmuşdur;
- iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılması; əmtəə istehsalçılarının və digər təsərrüfat subyektlərinin sağlam rəqabətinin formalaşması; ölkənin yanacaq-enerji sektorunda, dəmir yolu, kommunal sektorunda və bəzi sahələrdə rəqabət mühitinin yaradılmasına hələ başlanılmamışdır;
- iqtisadi fəaliyyətin nəticələrinə görə təsərrüfat subyektlərinin tam məsuliyyət daşmasının təmin olunması; neft, qaz, energetika, nəqliyyat, kommunal xidmətləri sektorlarında çoxsaylı təsərrüfat subyektləri çox aşağı səviyyəli gəlirlə, bəzən də zərərli işləyirlər. Onlar digər təsərrüfat subyektlərinin vəsaitləri və dövlət dotasiyası hesabına maliyyələşdirilirlər;
- istehsal və xidmət sektorlarının sərbəst qiymətləndirilmə ilə tam əhatə olunması; yanacaq-enerji, dəmiryolu, hava nəqliyyatı, rabitə, mənzil-kommunal sahələrində qiymətlər hələlik sərbəstləşdirilməmişdir;
- təsərrüfat fəaliyyətində birbaşa iştirak etməkdən dövlətin imtina etməsi (ayrı-ayrı xüsusi sahələr istisna olmaqla);
- dövlət tərəfindən bütün səviyyələrdə əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi; bütün vətəndaşlara özlərini öz əməkləri və yığımları ilə ləyaqətli yaşayış tərzini təmin etmək üçün bərabər imkanların verilməsi; cəmiyyətin əmək qabiliyyəti olmayan və sosial təminatı olmayanların dövlət tərəfindən müdafiə olunması;
- istehsal, istehlak bazarı, idarəetmə orqanları səviyyəsində inhisarsızlaşdırmanın və özəlləşdirmənin başa çatdırılması.

Bu işlərin içərisində ən çox vaxt, maddi-texniki və maliyyə vasitələri tələb edən istehsal strukturunun müasirləşdirilməsidir.

Azərbaycanda, bizim fikrimizcə, hal-hazırda keçid dövrünün əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- idxal və ixrac kvotalarının, habelə ixrac vergilərinin olmaması;
- sənayedə struktur dəyişikliyinə ləng getməsi;
- yerli özəl investorlar tərəfindən milli istehsalın inkişafına investisiyanın məhdud məbləğdə yönəldilməsi; onlar tərəfindən investisiyanın əsasən ticarət, ictimai iaşə və xidmət sahələrinə istiqamətləndirilməsi; investisiya ixracının iri həcmdə olması;
- dövlətin investisiya fəaliyyətində iştirakının məhdudlaşması;
- qeyri-neft sənaye sektorunda istehsalın zəif inkişafı və daxili bazarın tələbatını ödəməməsi;
- istehsal və xidmət sektorlarında texnoloji gerilik;
- qeyri-neft sənaye sektorunda sahibkarlığın zəif inkişafı;
- yüksək ixtisaslı mövcud kadrların işlə təmin olunmaması;
- əhəlinin həyat səviyyəsinin aşağı olması, gəlirlərin qeyri-bərabər bölünməsi, yoxsulluq səviyyəsinin yüksək olması;
- cari və perspektiv dövrdə dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinə dövlət tərəfindən nəzarət sisteminin olmaması;
- yanacaq-energetika, maşınqayırma və kimya-neftkimya komplekslərinin, dəmiryolu, rabitə sahələrinin dövlətin mülkiyyətində olması və dövlət tərəfindən ancaq təbii inhisar sahələrində qiymətlərin tənzimlənməsi (neft, neft məhsulları, qaz, enerji, dəmiryolu, mənzil-kommunal və rabitə tarifləri).

Dünya təcrübəsində bir qayda olaraq, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının nəzəri əsasları və gələcək istiqamətləri milli iqtisadiyyatda yaranmış konkret şəraitin, mövcud olan resursların və digər amillərin, habelə iqtisadi nəzəriyyələrin digər ölkələrdə tətbiqində əldə edilən təcrübənin əsasında müəyyənləşdirilir. Müasir dövr üçün ölkənin iqtisadi inkişaf modelində iqtisadi idarəetmədə dövlətin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsi təmin edilməlidir. Dövlət tənzimləməsi ilə bazar mexanizmlərinin optimal əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Milli iqtisadiyyatın iddiaçı tərəfindən aparılmış kompleks qiymətləndirilməsi göstərir ki, Azərbaycan tam açıq iqtisadiyyat üçün hələlik hazır deyil.

Aparığımız araşdırmalar, göstərir ki, hal-hazırda Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi praktiki tədbirlərdə pul kütləsinin qıtlığını təbliğ edən monetarizm, iqtisadiyyatdan dövlətin getməsinə tələb edən neoliberalizm, bazarın tənzimləyici rolunu şişirdən neoklassik

nəzəriyyələrin ayrı-ayrı müddəaları üstünlük təşkil edir. Həç olmasa onlardan biri tam həcmdə tətbiq edilir. İnkişaf etmiş Qərbi ölkələrində və ABŞ-da geniş yayılmış iqtisadi idarəetmə konsepsiyası və mexanizmləri keçid iqtisadiyyatlı Azərbaycanda geniş tətbiq edilir. Məsələn, açıq iqtisadiyyat konsepsiyası, dövlət iqtisadiyyatdan getməlidir ideyası və digərləri, baxmayaraq ki, həmin ölkələr çoxsaylı mərhələlər və illər keçərək müasir idarəetmə sistemi və mexanizmləri üzərində dayanmışlar. Azərbaycan isə bazar sisteminin təşəkkülü mərhələsindədir. Buraya milli xüsusiyyətləri də əlavə etmək lazımdır. Başqa ölkələrin sosial-iqtisadi şəraitində formalaşan iqtisadi idarəetmə metodları və nəzəri baxışlar milli iqtisadiyyatın yerli xalqın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla Azərbaycanda tətbiq oluna bilərlər. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla iqtisadi siyasəti və təsərrüfat mehanizmini formalaşdırmaq hökumətin borcudur.

Bizim fikrimizcə, Azərbaycanın iqtisadi inkişafında, aşağıdakı neqativ meyillər formalaşmışdır ki, bunlar idarəetmə sistemi və mexanizmlərinin formalaşdırılmasında nəzərə alınmalıdır:

- məcmu tələbin azlığı;
- təklifin daxili istehsaldan azlığı;
- kütləvi işsizliyin mövcudluğu;
- inflyasiya səviyyəsinin indiki dövrün tələb etdiyi səviyyədən aşağı olması;
- investisiya resurslarının, xüsusi ilə daxili investisiyaların çatışmaması;
- kredit resurslarının çox yüksək qiyməti;
- dövlətin istifadə etdiyi iqtisadi tənzimləmə vasitələrinin dövrün tələbinə adekvat olmaması;
- təbii inhisar sahələri istisna olmaqla, mal və xidmət bazarlarında digər inhisarçı istehsal və satış müəssisələrinin məhsullarının qiymətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməməsi və nəzarət edilməməsi;
- bazarın oliqopoliya tipinin üstünlük təşkil etməsi.

Azərbaycanda yaranmış belə bir iqtisadi durumda hansısa bir mövcud iqtisadi nəzəriyyədən istifadə etməklə yuxarıda göstərilən mənfi meyilləri aradan qaldırmaq mümkün deyil. Onların ayrı-ayrı müddəaları əsasında təkmilləşdirilmiş nəzəriyyə formalaşdırmaq lazımdır. Məsələn, neoklassiklərin «iqtisadi inkişaf xaricdən gələn kömək üzərində deyil, daxili

resurslar üzərində qurulmalıdır», institusionalistlərin «dəyişikliklərin əsasında texnoloji irəliləyişlərin durması» və «planlaşdırmanın ictimai inkişafın həlledici amili qiymətləndirməsi», keynsçilərin «alıcılıq qabiliyyəti məcmu tələbin artırılması» və «iqtisadiyyatın dövlət tənzimləmə sisteminin gücləndirilməsi», monetaristlərin «pul kütləsinin davamlı artımının təmin edilməsi», təklifin iqtisadiyyatı məktəbinin nümayəndələrinin «vergi güzəştləri vasitəsi ilə kapitalın stimullaşdırılması» ideyaları Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir dövrdə tənzimlənməsinin və tarazlı iqtisadi artımının təmin edilməsinin nəzəri əsaslarını yaratmaq məqsəduyğundur.

1993-1995-ci illərdə yüksək inflyasiyanın mövcud olduğu şəraitdə Azərbaycan hökuməti monetarizmin bəzi müddəalarından istifadə etdi və müsbət nəticələr əldə etdi. Hal-hazırda monetarizmin davam etdirilməsi investisiya fəallığına ciddi maneədir. Hal-hazırkı vəziyyət C.Keyns nəzəriyyəsinin müddəalarını tətbiq etməyi tələb edir: müəyyən şəraitdə dövlətin tənzimləyici rolunun gücləndirilməsi, investisiya fəallığının artırılması, işsizliyin optimallaşdırılması. «Yeni kurs» adı altında XXI əsr üçün Azərbaycanın yeni iqtisadi inkişaf modeli, o cümlədən dərin istehsal-struktur dəyişiklikləri, investisiya və sosial-iqtisadi səmərəlilik siyasətinin elan olunması zəruridir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının və mənfəətin azalmasına torpaqların ayrı-ayrı sahələrə bölünməsi, onların əsasında xırda təsərrüfatların (ailə, fərdi və kollektiv təsərrüfatların) yaranması həlledici təsir göstərmişdir. Aqrar sektorda kapitalın azlığı əmək məhsuldarlığının artımını ləngidir, bu isə aşağı həcmdə mənfəət təmin edir, alıcılıq qabiliyyətli tələb və investisiya zəif olur. Ölkədə davamlı iqtisadi artımı təmin edə bilən sistemli tədbirlərin gücləndirilməsinə ciddi ehtiyac var. Ölkə sənayesinin iqtisadi artımı əsasən neft sektorunun hesabına təmin edilir. Neft sektorunun rolu, habelə son illərdə iqtisadi islahatlar nəticəsində əldə edilən müsbət və mənfi meyillər, problemlər dissertasiyanın sonrakı fəslində ətraflı araşdırılır.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümü haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 mart 2001-ci il tarixli fərmanında göstərilir: «Bu gün Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin təməli qoyulmuş və yüksək iqtisadi artım üçün əsaslı zəmin yaradılmışdır. Bu, iqtisadiyyatın daha yüksək tempdə inkişafının təmin edilməsi, ölkədə işsizliyin azaldılması, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edilməsi yolunda mühüm mərhələ olacaqdır»

[10, 30.12.2000]. Yeni əsrdə qarşıya qoyulan bu vəzifənin yerinə yetirilməsi ölkədə aparılan iqtisadi islahatların üç tərkib hissəsini müəyyən etməyi zəruri edir: maksimum istehsal, maksimum məşğulluq və maksimum alıcılıq qabiliyyəti. Bunların hər üçünü təmin edə bilən iqtisadi inkişaf modeli həyata keçirilməlidir. Maksimum istehsalın, maksimum məşğulluğun və maksimum alıcılıq qabiliyyətinin təmin olunması üçün iqtisadi inkişafın yaxın on ildə istiqamətləri və iqtisadi inkişafı idarə və təmin etmə vasitələri seçilməlidir. Bu vasitələr bazar və qeyri-bazar xarakterli ola bilərlər. Sosial-iqtisadi inkişafdakı yaranmış meyllərin təhlili göstərir ki, Respublikanın iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. [37, s. 45-46].

Yeni əsrin birinci onilliyini əhatə edən təkmil inkişaf modelinin yaradılması zəruridir. Məsələn, Azərbaycanın istehsal sektorunda fəaliyyət göstərən xarici və yerli sahibkarların fikrincə doxsanıncı illərin ortalarından sərt pul-kredit siyasəti öz müsbət bəhrəsini vermişdir. İndi bu siyasətin ətalətlə davam etdirilməsi ölkənin iqtisadi potensialının tam istifadəsinə mane olan ciddi maneəyə çevrilmişdir [117, 13.01.01]. Yerli biznesin, sahibkarlığın, ilk növbədə istehsalın inkişafına və iş yerlərinin yaradılmasına nail olmaq məqsədi ilə iqtisadi inkişaf modelinə dəyişiklik etmək zəruridir. İqtisadi idarəetmədə dövlət tənzimləməsi gücləndirilməlidir. Dövriyyədə olan pul resursları iqtisadiyyatın ehtiyacına uyğunlaşdırılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, monetarizmin (pul qıtlığının) ikinci şərti ondan ibarətdir ki, ümumi daxili məhsulun artım tempi ilə dövriyyədə pul kütləsinin dəyişməsi arasında düz mütənəsiblik təmin olunmalıdır. İstehsal vasitələri üzərində tam dövlət mülkiyyəti olan, mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və idarəetmə sistemindən total qaydada istifadə edən, inzibati-amirlik metoduna əsaslanan iqtisadi sistemdən bazar iqtisadiyyatına keçid konsepsiyası və iqtisadi inkişaf modeli öz spesifik xüsusiyyətləri ilə bazar iqtisadi sistemi bərqərar olmuş ölkələrin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi və idarə olunması konsepsiyasından və vasitələrindən fərqlənməlidir. İndiki inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər Respublikanın mövcud sosial-iqtisadi durumunun obyektiv, ətraflı və dərinlən təhlilinə əsaslanır. O meyarı əsas götürürük ki, iqtisadi inkişaf modeli əvvəlcədən formalaşdırılmış strateji məqsədə nail olunmasını təmin etməlidir. Azərbaycan üçün belə məqsəd maksimum istehsal, maksimum məşğulluq və maksimum alıcılıq qabiliyyəti olmalıdır. Bunların hər üçünü təmin edə bilən vasitələr kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir. Əgər iqtisadi siyasət bu məqsəd əsasında qurularsa, iqtisadi inkişaf geniş əhali kütləsi üçün həyata keçirilər, iqtisadi inkişafdan hamı bəhrələner.

Bütünlükdə iqtisadi inkişaf modelini təkmilləşdirmək və müasir dövrdə onun yerinə yetirilməsinin investisiya təminatını müəyyən etmək, o cümlədən makro və mikro səviyyələrdə investisiya resurslarını aşkarlamaq, investisiyaların idarəetmə metod və mexanizmlərini müəyyən etmək üçün inkişaf etmiş və inkişaf edən ölkələrin təcrübəsinin təhlili və öyrənilməsi praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdən Çin Xalq Respublikasının, Polşanın, Rusiya Federasiyasının, Pribaltika dövlətlərinin bazar iqtisadiyyatına keçid dövründəki təcrübələrlə tanış olduqdan sonra bizdə belə bir əminlik yaranmışdır ki, bizim üçün strategiya seçmək baxımından Çin Xalq Respublikasının iqtisadi islahatlar sahəsindəki təcrübəsi maraqlıdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, konkret dövrdə konkret ölkənin inkişaf modeli, idarəetmənin forma və metodları onun iqtisadi vəziyyətinə uyğun seçilməlidir. İstənilən ümumi yanaşma konkret ölkənin spesifik xüsusiyyətlərindən, inkişaf səviyyəsindən və mərhələsindən asılı olaraq, konkretləşdirilir və fərdiləşdirilir. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, əhalinin sosial-psixoloji xarakteri inkişafın gedişinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına ölkə Prezidentinin müraciətində deyilir: «Yeni minilliyin başlanğıcı iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsində dönüş mərhələsi olacaq və onun əsas istiqamətləri iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması və yeni şəraitə uyğun təsisat dəyişikliklərinin həyata keçirilməsindən ibarət olacaqdır» [10, 30.12.00]. Ölkənin siyasi və ictimai həyatında əldə olunan bütün müsbət meyllərə baxmayaraq, XXI əsrin indiki mərhələsi üçün ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və iqtisadi inkişafın modelinə müəyyən dəyişikliklər etmək zəruridir. Bu zəruriyyəti meydana çıxaran amillər çoxdur. Onların mahiyyəti və əsaslandırmaqları dissertasiyanın müvafiq fəsilərində verilir. Müasir dövrdə inkişaf edən ölkələrdə əsasən 2 modeldən geniş istifadə edilir: idxalı əvəzləşdirmə və ixrac yönümlü. İdxalı əvəzləşdirmə modelinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, milli iqtisadiyyatın əksəriyyət sahələrində himayədarlıq siyasəti yeridilir, xarici ticarət əsasən dövlətin əlində inhisarlaşdırılır, milli valyuta konvertasiya olunmur. Himayədarlıq siyasəti idxalı əvəz edən sahələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır, xarici ticarətdəki dövlət inhisarı (tam və ya qismən) xarici mallarla rəqabəti zəiflədir, milli valyutanın konvertasiya olunmaması kapitalın ölkədən çıxarılmasına mane olur. O daxili investisiya kimi istifadə olunur. Bu model ən müasir istehsal da daxil olmaqla, çoxsahəli iqtisadiyyat yaratmağa imkan verir. Praktikada ancaq istehlak mallarının

idxalı azalır, investisiya mallarının idxalı artır, konvertasiya olunan valyutanın defisiti artır. Lakin bu model təmiz (xalis) formada rəqabəti zəiflədir, dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli mal istehsalını ləngidir. Ona görə də ondan istifadə edən ölkələr qarışıq tipli modeldən istifadə edirlər, yəni daxili bazarda rəqabəti gücləndirmək məqsədi ilə müəyyən nisbətdə xarici mallar idxal olunur.

İxrac yönümlü modeldə yeni yaradılan sahələr əvvəlcədən xarici bazara oriyentasiya edirlər. Güclü rəqabət mühiti yaratmaq məqsədi ilə ölkədə idxal rüsumları çox az müəyyən edilir (bəzən də sıfır dərəcəsi ilə). Bu cür oriyentasiya xarici kapitalın aktiv surətdə cəlb edilməsi ilə əlaqələndirilir, ölkədə aşağı vergi dərəcələri müəyyən edilir, xarici kapitala müəyyən güzəştlər verilir. Yaponiyada, Cənubi Koreyada ixrac yönümlü modeldən istifadə olunmuşdur. Ancaq onun modifikasiya olunmuş bir variantını tətbiq etmişlər. Modifikasiya ondan ibarət olmuşdur ki, rəqabət qabiliyyətli malların və kapitalın ölkəyə sərbəst daxil olmasına icazə verilməmişdir. Sonradan Çin və digər iri Asiya və Latın Amerikası ölkələri bu modeli tətbiq etmişlər.

Makroiqtisadiyyatın problemi ayrı-ayrı sektorların və təsərrüfatların milli səviyyədə fəaliyyətinin problemidir. Onlardan ən vacibləri iqtisadiyyatda tarazlığın və məşğulluğun təmin edilməsi, inflyasiyanın və inkişaf tempinin optimal səviyyədə saxlanılması, milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, milli təsərrüfatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsi problemləridir. Bu problemlərin optimal həllini təmin edən əsas vasitələrdən biri də investisiya fəaliyyətidir.

İqtisadiyyatda tarazlıq onun əsas parametrlərinin balanslaşdırılması və proporsional inkişafı deməkdir. Məcmu tələb məcmu təklifə, bazar qiymətləri istehsal xərclərinə bərabər olmalıdır. Əhalinin əsas qruplarının gəlirlərinin özünü doğrultmayan aşağı səviyyədə saxlanılması, bir qayda olaraq, ödəniş qabiliyyətli tələbi azaldır. Ödəniş qabiliyyətli tələbin məhdudluğu isə öz növbəsində istehsalın artırılmasına və genişləndirilməsinə stimül yaratmır, bununla da investisiya qoyuluşları ləngidir. İqtisadi tarazlığın klassik modelində tarazlıq, hər şeydən əvvəl, makro səviyyədə əhalinin pul yığımı və investisiyaların arasındakı qarşılıqlı nisbətdə öz əksini tapır. Gəlirlərin artımı yığımın artımını, yığımın investisiyaya çevrilməsi istehsalın və məşğulluğun artımını stimullaşdırır. Nəticədə yenə də gəlirlər artır, onlarla birlikdə yığım və investisiyalar da artır. Ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında ideal vəziyyət olmur, ayrı-

ayrı sektorların inkişafında disproporsiyalar meydana çıxır. İqtisadi sistemdə yaranmış vəziyyətdən və milli xüsusiyyətlərdən asılı olaraq, tarazlıq nəzəriyyəsinin müddəalarından istifadə etməklə disproporsiyalar aradan qaldırılır. Tarazlığın yaradılması üçün elmi yanaşmaları və metodları ölkənin inkişaf xüsusiyyətlərini və orada yaranmış vəziyyəti ətraflı araşdırdıqdan sonra seçirlər.

2011-ci ilin birinci rübü ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşları \$819,9 mln. təşkil edib ki, bu da ötən ilin analoji dövrü ilə müqayisədə 16,3% çoxdur. Bu barədə Mərkəzi Bankın (AMB) saytında dərc edilmiş 2011-ci ilin birinci rübü üzrə Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı hesabatında bildirilib.

Məlumata görə, hesabat dövründə birbaşa xarici investisiyaların 84,9%-i və ya \$696,2 mln.-u neft-qaz sektorunun (artım 16,7%) payına düşüb, digər sektorlara \$123,7 mln. (artım 14,2%) ayrılıb. 2011-ci ilin yanvar-mart ayları ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına kreditlərin və digər investisiyaların həcmi \$884,9 mln. təşkil edib və 22,8% azalıb. Bununla yanaşı, dövlət zəmanətli kreditlər \$447,3 mln. (artım 2,9 dəfə), dövlət zəmanəti olmayan kreditlər \$298,3 mln. (azalma 59,3%), həmçinin banklar tərəfindən alınmış kreditlər \$141,7 mln. (azalma 73,1%) təşkil edib. Hesabat dövründə digər investisiyalara \$139,3 mln. (azalma 49,2%) ayrılıb. “Ümumilikdə, tədiyə balansına əsasən, 2011-ci ilin birinci rübündə Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilmiş xarici kapitalın həcmi \$1 mlrd. 704,8 mln. təşkil edib ki, bu da 2010-cu ilin analoji dövrü ilə müqayisədə 8,7% azdır”, - deyə hesabatda qeyd edilir.

AMB-nin məlumatına görə, 2011-ci ilin yanvar-mart ayları ərzində kreditlər üzrə qaytarılma \$199,9 mln. təşkil edib, banklar tərəfindən \$116,4 mln., dövlət və dövlət müəssisələrinin xətti ilə \$36,4 mln., neft-qaz sektoru müəssisələri tərəfindən \$4,6 mln., digər müəssisə və şirkətlər tərəfindən \$42,5 mln. ödənilib.

Cədvəl 1

Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
mlyn.manat	4249,3	5820,3	6733,4	7415,6	10353,9	13328,0	10475,0	14118,9	17048,8

mlyn.dollar	4326,3	5922,8	7118,5	8300,4	12066,1	16222,0	13033,5	17591,4	21588,9
Xarici investisiyalar:									
mlyn.manat	3311,0	4496,3	4628,5	4514,2	5727,2	5625,8	4395,1	6619,7	6849,8
mlyn.dollar	3371,0	4575,5	4893,2	5052,8	6674,3	6847,4	5468,6	8247,8	8673,9
Daxili investisiyalar:									
mlyn.manat	938,3	1324,0	2104,9	2901,4	4626,7	7702,2	6079,9	7499,2	10199,0
mlyn.dollar	955,3	1347,3	2225,3	3247,6	5391,8	9374,6	7564,9	9343,6	12915,0

2.5. Azərbaycanın müasir və perspektiv iqtisadi inkişafında investisiya qoyuluşu strategiyasının əhəmiyyəti

Müasir dünya iqtisadiyyatında qlobal meyillərin dərinləşdiyi bir dövrdə dövlətin milli maraqlarının və mövqeyinin möhkəmlənməsinə təsir göstərən əsas faktorlardan biri fəal xarici investisiya siyasətidir. Azərbaycanda həyata keçirilən düzgün iqtisadi siyasət, neft gəlirlərinin səmərəli idarə olunması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində düşünülmüş siyasət və atılan düzgün makroiqtisadi addımlar nəticəsində ölkədə maliyyə sabitliyi əldə olunmuşdur ki, bu da Azərbaycanın həm dünya investisiya bazarında öz potensial gücünü nümayiş etdirən xarici investor, həm də regional xarici investisiya layihələrində mühüm tərəfdaş olması üçün zəmin yaratmışdır.

Ölkə 2006-cı ildən başlayaraq region ölkələrinin real sektoruna investisiya qoyan və iri infrastruktur layihələrini maliyyələşdirən sərmayədar olaraq mövqeyini getdikcə möhkəmləndirmişdir. Son illərdə ciddi maliyyə rezervləri əldə edən Azərbaycan Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Rumıniya, Moldova, Belarus, Slovakiya, İsveçrə, Almaniya kimi dövlətlərin sərmayə bazarlarında aktiv iştirakçıya çevrilmiş və xarici ölkə iqtisadiyyatlarına investisiya qoyuluşları həcminə görə MDB ölkələri arasında ilk sıralara yüksəlmişdir.

Azərbaycan region ölkələrinin neft-qaz, neft-kimya, yanacaq-energetika, sənaye, infrastruktur və s. sektorlarına iri həcmli investisiyalar yönəldərək region iqtisadiyyatının inkişafına öz töhfəsini verməyə davam edir.

Azərbaycanın regionda güclü sərmayədar ölkəyə çevrilməsi faktı həm ölkənin beynəlxalq mövqelərinin güclənməsinə təkan verir, həm regionda Azərbaycanın mövqelərini möhkəmləndirir, həm ölkə iqtisadiyyatını gücləndirir, həm də ölkənin

iqtisadi inkişaf konsepsiyasında prioritet olaraq müəyyənləşdirilmiş ümummilli maraqların təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Xarici ölkələrə qoyulan investisiyaların milli iqtisadiyyatda bu qədər mühüm rol oynaması belə izah oluna bilər ki, dəyəri milyard dollarlarla ölçülən xarici investisiyalar hər şeydən öncə Azərbaycan üçün gələcək güclü maliyyə rezervləri deməkdir. Güclü maliyyə rezervlərinin olması isə ölkənin həm güclü iqtisadiyyata malik olması, həm də regionda güclü iqtisadi oyunçuya çevrilməsi deməkdir.

Bizim tədqiqat işimizin başlıca məqsədi Azərbaycanın müasir və perspektiv iqtisadi inkişaf səviyyəsi kontekstində ölkənin xaricə investisiya qoyuluşu potensialını qiymətləndirmək və bu istiqamətdə yeni strategiyanın formalaşdırılmasının əhəmiyyətini əsaslandırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə, Azərbaycanın hazırkı inkişaf səviyyəsi və ölkədə neft gəlirləri ilə formalaşdırılmış sərmaye yığımı potensialının tam, səmərəli və doğru istifadəsini təmin etmək üçün ölkənin iqtisadi inkişaf konsepsiyası çərçivəsində xarici investisiya strategiyasının hazırlanmasının əhəmiyyətini vurğulamaq və bu mövzuya diqqəti cəkmək əsas tədqiqat vəzifəsi kimi qarşıya qoyulur.

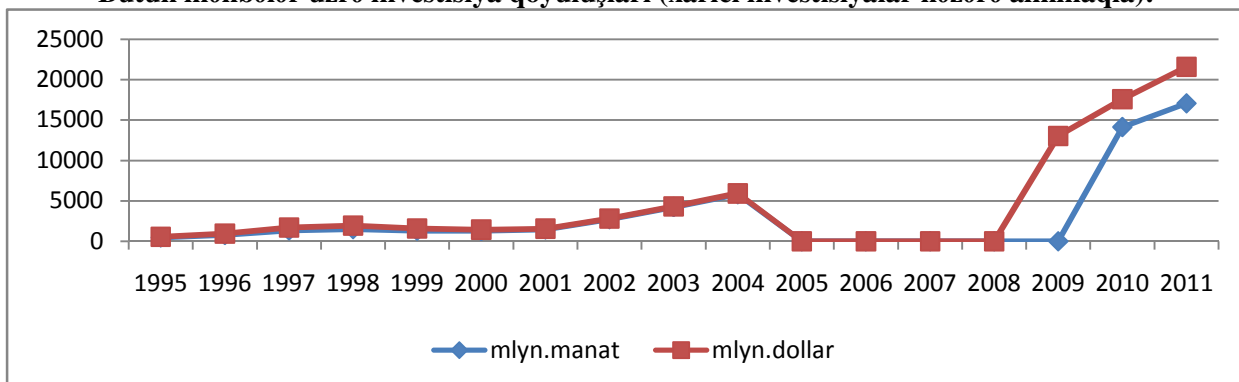
Müasir dövrdə Azərbaycan üçün xarici investisiya strategiyasının işlənilməsinin hazırlanmasının əhəmiyyəti Azərbaycanın bu günkü inkişaf səviyyəsi və ölkədə neft gəlirləri ilə formalaşdırılmış sərmaye yığımı Azərbaycanın potensial sərmayədar ölkə olaraq mövqeyini xeyli gücləndirir. Belə ki, 1994-cü ildən etibarən ölkədə formalaşdırılan cəlbedici investisiya imkanları, şəffaf biznes mühiti və xarici sərmayədarların fəaliyyəti üçün yaradılmış investisiya mühiti Azərbaycanın 2003-cü ildən etibarən ciddi investisiya cəlb edən ölkəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. 2006-cı ildən etibarən “Əsrin müqaviləsi”nin tam gücü ilə işə düşməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına maraq daha da artmış və Azərbaycan dünyanın bir çox nüfuzlu iqtisadi tədqiqat mərkəzlərinin hesabatlarında Qafqaz regionunda xarici investisiyalar üçün cəlbedici coğrafi mərkəz kimi səciyyələndirilməyə başlamışdır. Bu fikri statistik rəqəmlərlə dəstəkləsək 2003-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyaların həcmi 4326,3 mln. ABŞ dolları olduğu halda, 2011-ci ildə bu rəqəm 21666,7 mln. ABŞ dolları olmuşdur.

Qrafiklərdən göründüyü kimi, 2003-2011-ci illər ərzində ölkəyə cəlb olunan xarici investisiya həcmində rəqəmlərlə ifadə olunan bu artışı ölkədə kifayət qədərini həcmli sərmayə yığımı formalaşmışdır ki, bu da Azərbaycanın artıq investisiya cəlb edən ölkədən xaricə investisiya qoyan sərmayədar ölkə statusu qazanması üçün böyük perspektiv yaratmışdır.

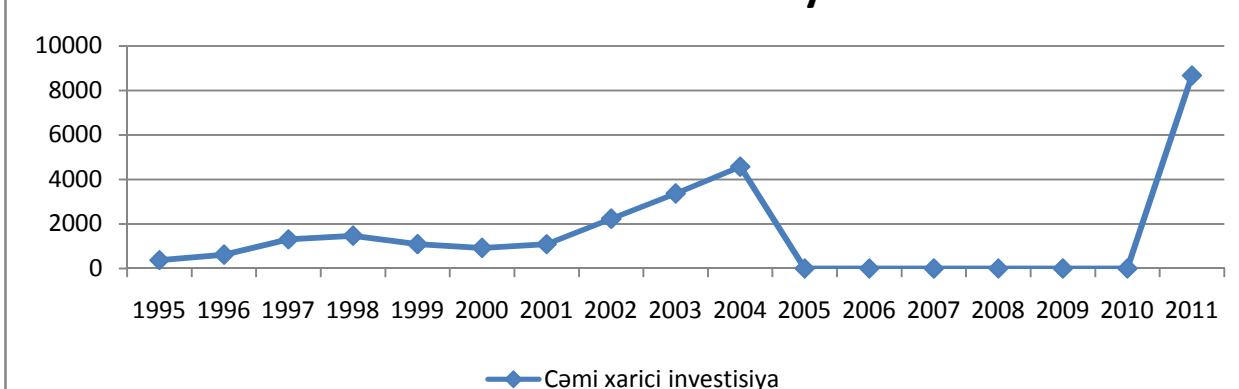
Bütün qeyd olunanları nəzərə aldıqda, əminliklə deyə bilərik ki, regionun potensial xarici sərmayədarı olaraq Azərbaycan üçün xaricə investisiya qoyuluşları siyasətinin təhlil olunması, bu sahədə dünyada mövcud olan təcrübələrin öyrənilməsi və bu sahədə mövcud olan ən uğurlu təcrübələrin Azərbaycan reallığına uyğunlaşdırılması və səmərəli şəkildə tətbiqi müasir dövrdə ölkə üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

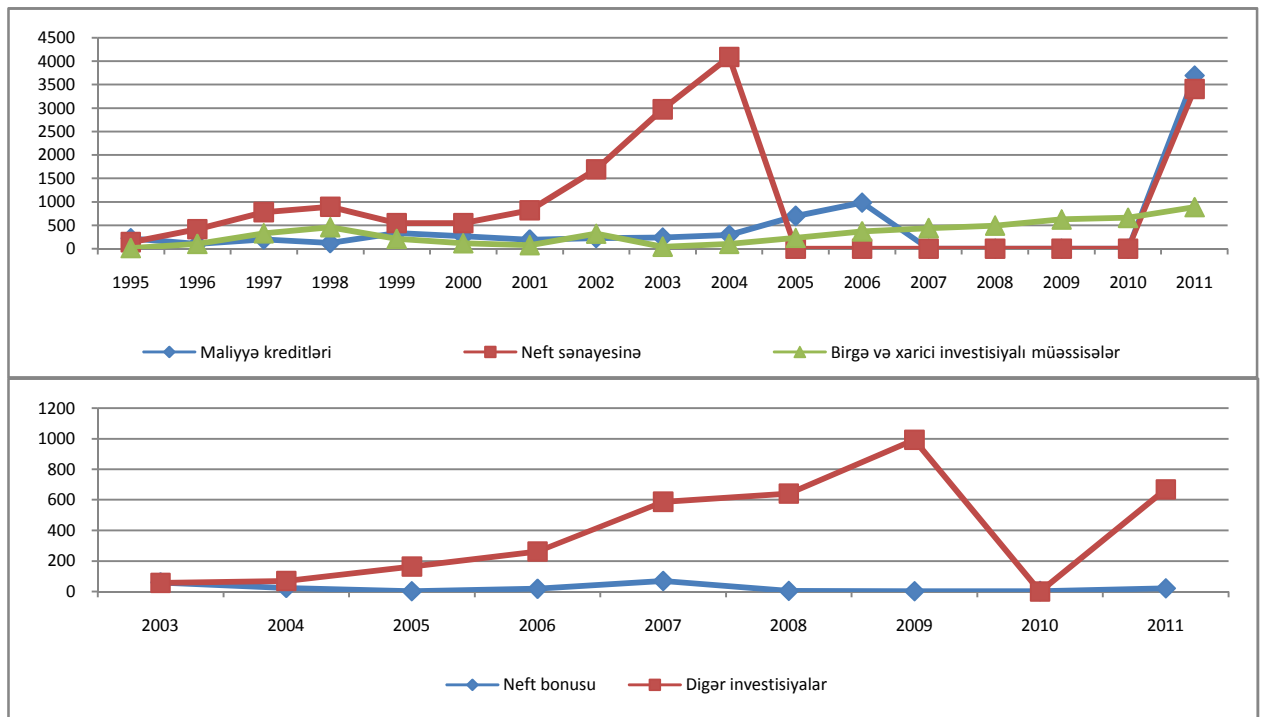
Qrafik 1 (a, b, c, d)

Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):

Cəmi xarici investisiya

Azərbaycan üçün xarici investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək üçün ilk öncə beynəlxalq kapital ixracının dünya iqtisadiyyatında və ölkənin iqtisadi inkişafında rolunu göstərmək faydalı olacaqdır. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti beynəlxalq iqtisadimünasibətlərin forması olaraq beynəlxalq ticarət və işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyasından çox sonralar ortaya çıxmasına baxmayaraq günümüzdə sərmayənin beynəlxalq hərəkəti və ölkədən kapital ixracı dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadimünasibətlərin əsas iqtisadi fəaliyyətlərindən biridir.

Belə ki, beynəlxalq investisiyalar beynəlxalq iqtisadimünasibətlərin ən yeni obyektlərindən biri hesab olunmasına baxmayaraq xaricə sərmayə qoyuluşları XXI əsr dünya iqtisadiyyatını xarakterizə edən qloballaşma və beynəlxalq integrasiya proseslərinin müasir inkişaf səviyyəsinə çatmasında mühüm rol oynamış kateqoriyalardandır. Beynəlxalq investisiyalar qloballaşma və beynəlxalq integrasiyanın nəticəsi olaraq ortaya çıxan və müasir dünya iqtisadiyyatını xarakterizə edən əsas proseslər hesab olunan beynəlmiləl istehsalın təşkili olunması və qlobal istehsal zəncirinin səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin etmək üçün əvəzsiz vasitə hesab olunur.

Fikrimizcə, ötən illər ərzində ölkədə formalaşdırılmış sərmaye yığımı potensialının tam, səmərəli və doğru istifadəsi beynəlxalq iqtisadi sistemə fəal inteqrasiya olunan və regional iqtisadi güc olaraq dünya iqtisadiyyatında artıq müəyyən mövqeyə sahib olan Azərbaycan üçün beynəlxalq kapital hərəkətinin yuxarıda qeyd olunmuş üstünlüklərindən istifadə etmək üçün zəmin yaradaraq ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsinə, tədiyyə balansı və ümummilli məhsul strukturunda əsas gəlir gətirən fəaliyyət sahələrinin məqsədyönlü istifadəsinin təmin olunmasına, habelə ölkə üçün strateji əhəmiyyət daşıyan iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişaf etdirilməsinə təkan verə bilər. Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün aktual əhəmiyyət daşıyan iqtisadiyyatın diversifikasiyası məsələsi də xaricə investisiya qoyuluşları siyasətinin tədqiq olunması mövzusunun əhəmiyyətini son dərəcə artırır.

Bu gün Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf mərhələsində bu dövrdə əldə olunmuş nailiyyətlərin, ölkəyə gəlmiş neft gəlirlərinin səmərəli istifadə olunmasına, gələcək uğurlar üçün zəmin yaradılmasına, sosial-iqtisadi tərəqqi üçün məqsədə müvafiq xüsusi inkişaf strategiyalarının, proqramlarının işlənilib hazırlanmasına və bu proqramların optimal şəkildə reallaşdırılmasına, həmçinin, bu istiqamətdə doğru tərəfdaşlarla işləyərək düzgün strategiyaların seçilməsinə və ölkələrarası siyasi-iqtisadi münasibətlər balansının qorunub saxlanmasına ehtiyac vardır.

2.6. Xarici investisiya strategiyasının başlıca vəzifələri

Ölkənin xaricə investisiya qoyuluşu strategiyasının işlənilib-hazırlanması zamanı qarşıya aşağıdakı strateji əhəmiyyətli vəzifələrin qoyulması məqsədə uyğun hesab oluna bilər:

□ respublika iqtisadiyyatının mikro-makro səviyyədə inkişafının təmin olunması-mikro səviyyədə - ayrı-ayrı şirkətlər səviyyəsində inkişaf (buna ən gözəl nümunə regionun ən böyük səhmdarı və potensial TMK-sı olan ARDNŞ təşkil

edir), makro səviyyədə - dövlət investisiyaları hesabına dövlətin regionda makro səviyyədə nüfuz qazanması;

□ dövlətin makro-mikro səviyyələrdə monetar-fiskal siyasətlərinin işlənilib hazırlanması;

□ ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında dövlətin ümumi xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının rolunun artırılması;

□ İKT-nin və yüksək texnologiyaların istifadəsi siyasətinin genişləndirilməsi.

Qarşıya qoyulmuş bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün Azərbaycanın ümumiyyətlə xarici iqtisadi fəaliyyətinin, xarici investisiya siyasətinin və xarici iqtisadi strategiyasının diqqətlə işlənilib hazırlanmasına, bu siyasətin inkişaf perspektivləri və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin təhlil olunmasına ehtiyac yaranır.

Məlum olduğu kimi, hər bir ölkə dünya iqtisadiyyatında özü üçün müəyyənləşdirmiş olduğu mövqeyə əsasən xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olur ki, bu fəaliyyəti də həyata keçirtmək üçün müvafiq xarici iqtisadi siyasət işləyib hazırlayır.

Bu xarici iqtisadi siyasət isə mütləq milli maraqlar ön planda tutularaq işlənilib hazırlanmalıdır. Digər iqtisadi fəaliyyətlərdə olduğu kimi, dövlətin xaricə investisiya siyasəti də dövlətin milli maraqlarına xidmət etməlidir. Başqa sözlə, ölkənin investisiya fəaliyyəti subyektləri (investorlar) tərəfindən reallaşdırılan investisiya fəaliyyətində mütləq xalqın mənafeyi və milli təhlükəsizlik məsələlərinə xüsusi diqqət edilməlidir.

Dövlət və ya hökumət rəhbərləri hər zaman ölkənin iqtisadi inkişafına töhfə verəcək qərarlar verərkən xalqın tələbini əsas götürsələr də bu tələblə milli maraqlar arasında balans qurmağa çalışmalıdırlar.[4,s. 193] Məlum olduğu kimi, investisiya fəaliyyətinin başlıca məqsədi mənfəətdir. Hazırkı inkişaf mərhələsində ölkədə formalaşmış kifayət qədər gəliri olan həm individual sərmayədarlar (öz vəsaitindən investisiya qoyaraq mənfəət əldə etməyə çalışan investorlar), həm də institusional sərmayədarlar (digərlərinin vəsaitindən investisiya qoyaraq mənfəət əldə etməyə çalışan investorlar) üçün kapitalın mənfəət normasının yüksək olduğu

müəyyən ölkələr əlverişli investisiya mühitinə malik olduqları üçün cəlbədicə görünsələr də bu investisiya fəaliyyətimütləq ümumiqtisadi inkişaf doktrinası çərçivəsində xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının başlıca prinsipi olan milli maraqlarla, yəni xalqın mənafeyinin qorunması və milli təhlükəsizlik məsələlərinə əməl olunması prinsipi ilə, başqa sözlə, Azərbaycanın xarici investisiya siyasəti və xarici investisiya strategiyası ilə uzlaşdırılmalıdır.

Ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətində milli maraqların qorunması prinsipi ölkənin həmiki tərəfli, həmdə çoxtərəfli iqtisadi əlaqələrinin tənzimində, habelə beynəlxalq sistemə qoşularkən ölkənin tutduğu və ya tutacağı mövqenin müəyyənləşdirilməsində, həmçinin, ölkənin ən yaxın dostu və ya ən yaxın düşməni ola biləcək qonşu dövlətlərlə izlədiyi iqtisadi siyasətin başlıca prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, ölkələr arasında siyasi münasibətləri də tənzim edir. Buradan diskusiyaya çox açıq olan sual ortaya çıxır: ölkənin siyasi münasibətləri iqtisadi münasibətləri müəyyənləşdirir, yoxsa iqtisadi münasibətləri siyasi münasibətlərinin əsasını təşkil edir? Aralarında qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı təsir münasibəti mövcud olan ölkə siyasəti və iqtisadiyyatının prioritetlərinin istənilən halda dövlət və hökumət rəhbərliyi tərəfindən müəyyənləşdirildiyini nəzər alsaq, o zaman Azərbaycanın da artıq regionda Türkiyə, Rusiya, İran kimi nəhəng dövlətlərlə bərabər söz haqqına sahib olduğu bu dövrdə hökumət qarşısında duran əsas məsələlərdən birinin də milli maraqları istiqamətində xarici iqtisadi fəaliyyət, o cümlədən potensial xarici investor olaraq xarici investisiya fəaliyyəti strategiyasının işlənilib hazırlanmasının olduğunu deyə bilərik. Strategiyanın əhatə dairəsinə xarici birbaşa investisiyalardan başqa ölkənin həm də beynəlxalq təşkilatlarda söz sahibi olması və dünyada nüfuzunun artması, habelə beynəlxalq investisiya layihələrində iştirak etməklə dünya iqtisadiyyatında güvənli tərəfdaş olaraq tanınması da daxildir. Bu səbəblə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ölkənin xarici investisiya fəaliyyəti müəyyənləşdirilmiş iqtisadi inkişaf konsepsiyasına uyğun təşkil olunmalıdır.

Bu çərçivədə diqqət edilməsi tələb olunan digər məsələ ölkənin xarici investisiya fəaliyyətinin milli təhlükəsizliyinə xələl gətirməməsi, eyni zamanda

mürəkkəb (qarışıq) münasibətlərin mövcud olduğu bu regionda investisiya fəaliyyətini təmin etmək üçün balanslaşdırılmış siyasətin yürüdülməsidir.

Azərbaycanın yerləşdiyi region həm geoiqtisadi, həm geosiyasi, həm də strateji baxımdan dünya üçün önəmli, eyni zamanda qarışıq və konfliktlərə açıq region olduğu üçün Azərbaycan siyasi həyatında olduğu kimi, xarici iqtisadi fəaliyyətində də balanslaşdırılmış siyasət yürüdür.[3,s. 32] Azərbaycanın xarici sərmaye portfelinə diqqət edərsək, ölkənin xarici investisiya siyasətinin əsas prioritetlərinin Qafqaz və Qara Dənizi regionu (Türkiyə, Gürcüstan Ukrayna, Rumıniya) olmasına baxmayaraq Azərbaycanın Rusiya və Qazağstanda da aktiv şəkildə investisiya qoyan ölkə olması faktı bu balanslaşdırılmış siyasətin bir nümunəsidir [2].

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə milli təhlükəsizliyin və ümumiyyətlə ölkə daxilində və ölkə xaricində, iqtisadi fəaliyyət, o cümlədən investisiya qoyuluşu fəaliyyəti üçün bu gün konkret təhlükə yaradan faktorlar region üçün aktual olan siyasi problemlərdir. Belə ki, bu problemlər siyasi xarakter daşmasına baxmayaraq iqtisadi fəaliyyətə də təsir edərək bir növ bölgədə iqtisadi fəaliyyət koalisiyası- dost-düşmən bloku formalaşdırır. Bu mənada konkret ünvana malik olsalar da xarici iqtisadi fəaliyyətə təsir göstərdikləri üçün Azərbaycanla da əlaqəsi olan regional problemlər olaraq Cənubi Qafqaz və Xəzər regionunda üstünlük uğrunda hegemon dövlətlər arasında mübarizənin kəskinləşməsi, NATO-Rusiya xətti boyunca qarşıdurma, Azərbaycan-Ermənistan, Türkiyə-Ermənistan münasibətləri, Gürcüstan böhranından sonra strateji boru kəmərlərinə və nəqliyyat üçün artan təhlükə riskləri, həmçinin, ABŞ-ın İrana hərbi müdaxilə təhlükəsi problemləri göstərə bilərik. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində reallaşdırılan iqtisadi fəaliyyətə qarşı müşahidə olunan başlıca lokal xarici təhlükə Ermənistanın Azərbaycana hərbi-siyasi təcavüzüdür. İşğalın davam etməsi, münaqişənin həll edilməməsi və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün hərbi əməliyyatların yenidən başlaya bilməsi ehtimalı həm Azərbaycan, həm də bütövlükdə regionun iqtisadi fəaliyyəti üçün davamlı iqtisadi təhlükə olaraq qalır.

Bütün bu yazılanları ümumiləşdirsək bu fikri əminliklə deyə bilərik ki, siyasi, iqtisadi, hərbi və enerji maraqlarının həqiqətən bu dərəcədə ciddişəkdə toqquşduğu bir bölgədə bu gün iqtisadi fəaliyyət göstərən və iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edən Azərbaycan üçün ölkənin xarici investisiya siyasəti, habelə xarici investisiya strategiyası buraxılış işdə qeyd olunmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi istiqamətində yuxarıda göstərilən prinsiplər çərçivəsində çox diqqətlə işlənib hazırlanmalıdır.

Fəsil 3. Azərbaycanda xarici investisiyaların istifadəsinin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri

3.1. Azərbaycanda xarici investisiyaların cəlb olunmasının prioritet istiqamətləri

Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi əsasən Əsrin Müqaviləsinin imzalanmasından sonra sürətlə artmağa başlayıb. Rəsmi məlumatlara əsasən 1994-cü ildən bu günə kimi Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş investisiyaların həcmi 100 milyard ABŞ dollarını ötüb. Bu proses 2009-cu ilə kimi artan xətlə davam edib. 2009-cu ildə isə ilk dəfə olaraq investisiyaların həcmi aşağı düşüb. Lakin, son dövrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi yenidən artmağa başlayıb. Bu əsasən, qlobal iqtisadi böhranın təsirlərinin zəifləməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, əgər qlobal iqtisadi böhrandan əvvəl Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün mənbələr hesabına yönəldilmiş vəsaitin həcmi bəzə kimi götürsək, məlum olur ki, 2010-cu ildə iqtisadiyyata qoyulmuş investisiyaların həcmi böhrandan əvvəlki dövrdə iqtisadiyyata yönəldilmiş vəsaitlərin həcmi ilə otub keçib. ABŞ və Avropa ölkələrində baş verən bank iflasları, qlobal maliyyə bazarlarındakı qeyri-müəyyənlik, böyük maliyyə institutlarının iflası və s. kimi amillər bütün dünyada investisiyaların həcmi azalmasına gətirib çıxarmışdı. Bu isə öz növbəsində dünya miqyasında iqtisadi artım təpələrinin zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Bütün bunların fonunda

Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmində azalma müşahidə olunsada, bu kəskin azalma olmayıb. Belə ki, böhran ili hesab olunan 2008-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün mənbələr hesabına 13,3 milyard manat və ya 16,2 milyard ABŞ dolları investisiya qoyulub ki, bu da böhrandan əvvəlki il hesab olunan 2007-ci illə müqayisədə 28% artım deməkdi. Lakin, bu artım əsasən daxili investisiyalar hesabına baş verib. 2008-ci ildə daxili investisiyaların həcmində, 3,1 milyard manat və ya 4 milyard ABŞ dolları artım olub. İnvestisiyaların həcmində ilk dəfə 2009-cu ildə 3 milyard manata yaxın azalma baş verib. Buna əsasən neft sənayesinə yönəldilən xarici investisiyaların 1 milyard ABŞ dollarına qədər azalması səbəb olub. 2010-cu ildən başlayaraq yenidən investisiyaların həcmi artmağa başlayıb. Belə ki, 2010-cu ildə ümumi investisiyalar 3,5 milyard manat və ya 33%, artıb. Qeyd etmək lazımdı ki, xarici investisiyaların həcmi 2009-cu il istisna olmaqla ildən-ilə artsa da, neft şirkətlərinin qoyduqları investisiyaların həcmi azalmağa başlayıb. Belə ki, 2010-cu ildə neft sektoruna yönəldilən xarici investisiyaların həcmi 2005-ci ildə qoyulmuş vəsaitin həcmindən 900 milyon ABŞ dolları və ya 22% az olub. Bütün bunlar isə onu göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan xarici birbaşa investisiyaların həcmi ildən ilə azalır. Bu da, xarici neft şirkətlərinin artıq investisiya layihələrini yekunlaşdırması ilə bağlıdır. Bundan sonra ölkəyə investisiya cəlb etmək üçün əsasən iqtisadi islahatlar həyata keçirilməli və biznes mühiti yaxşılaşdırılmalıdı. Gəlin birlikdə, son illərin rəsmi məlumatları əsasında həm daxili, həm də xarici investisiyaların dinamikasına nəzər salaq. İnvestisiyaların həcmində ilk azalma Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2011-ci ilin yanvar-noyabr aylarında ölkəyə 10 milyard manat investisiya qoyulub ki, bunun da 78%-ni daxili investisiyalar, 22%-ni isə xarici investisiyalar təşkil edib.

Cədvəl 2

Azərbaycana yönəldilmiş İnvestisiyaların dinamikası

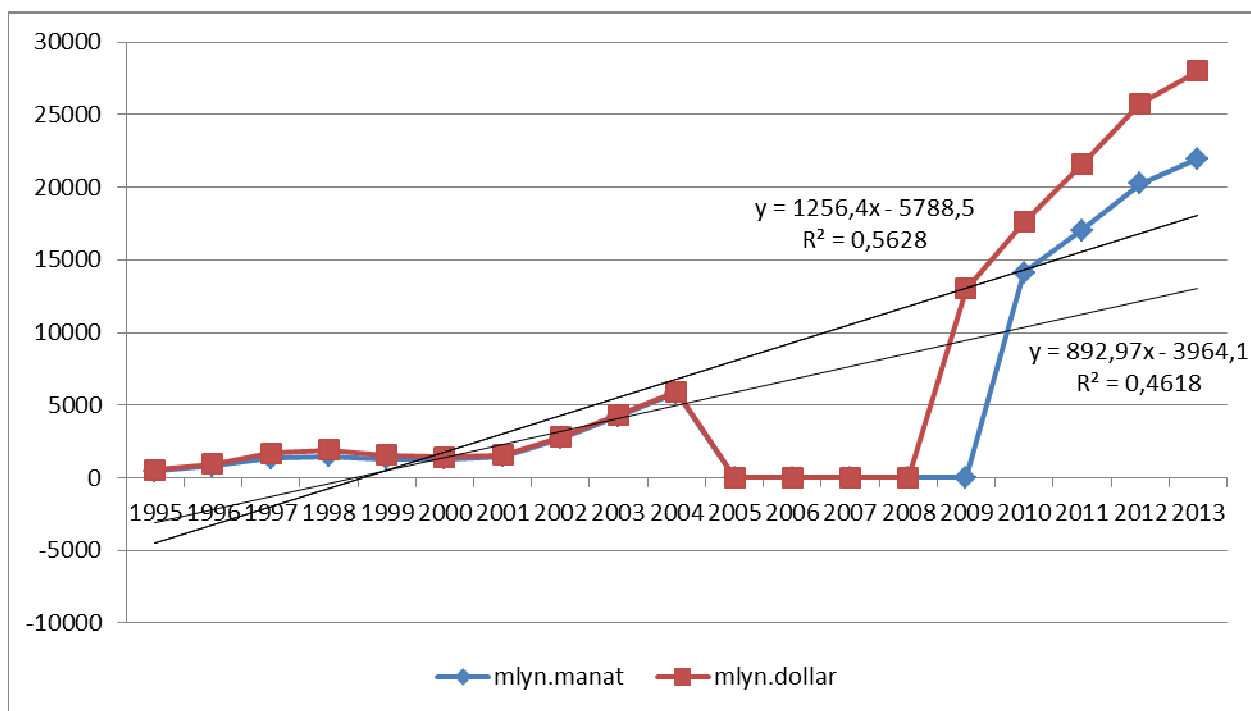
	1995-2000	2001-2005	2006-2010	2011	2012	2013
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları						
mln,manat	1118,55	4 195,1	11138,28	17 048,8	20 251,1	21 974,2

mlyn,dollar	1352,55	4 345,2	13442,68	21 588,9	25 777,8	28 010,5
Xarici investisiyalar						
mlyn,manat	795,7	3 125,1	5376,4	6 849,8	8 102,7	8 269,3
mlyn,dollar	965,5	3 233,3	6458,18	8 673,9	10 314,0	10 540,9
Daxili investisiyalar:						
mlyn,manat	322,8833	1 070,2	5761,88	10 199,0	12 148,4	13 704,9
mlyn,dollar	387,1	1 111,9	6984,5	12 915,0	15 463,8	17 469,6

Cədvəldən göründüyü kimi, 2011-ci il ərzində ölkəyə qoyulan investisiyanın həcmi təqribən 2009-cu il üzrə ölkə iqtisadiyyatına yatırılmış vəsaitin həcminə bərabər olmuşdur. Əllər üzrə investisiyaların həcmində isə yalnız 2009-cu ildə azalma qeydə alınmışdır. Bu əsasən qlobal iqtisadi böhran və neft sektoruna yönəldilən xarici investisiyaların həcmnin azalması səbəblərindən baş vermişdir. Bu həmçinin həm daxili, həm də xarici investisiyaların azalması hesabına baş vermişdir.

Qrafik 2

Azərbaycana yönəldilmiş investisiyaların dinamikası

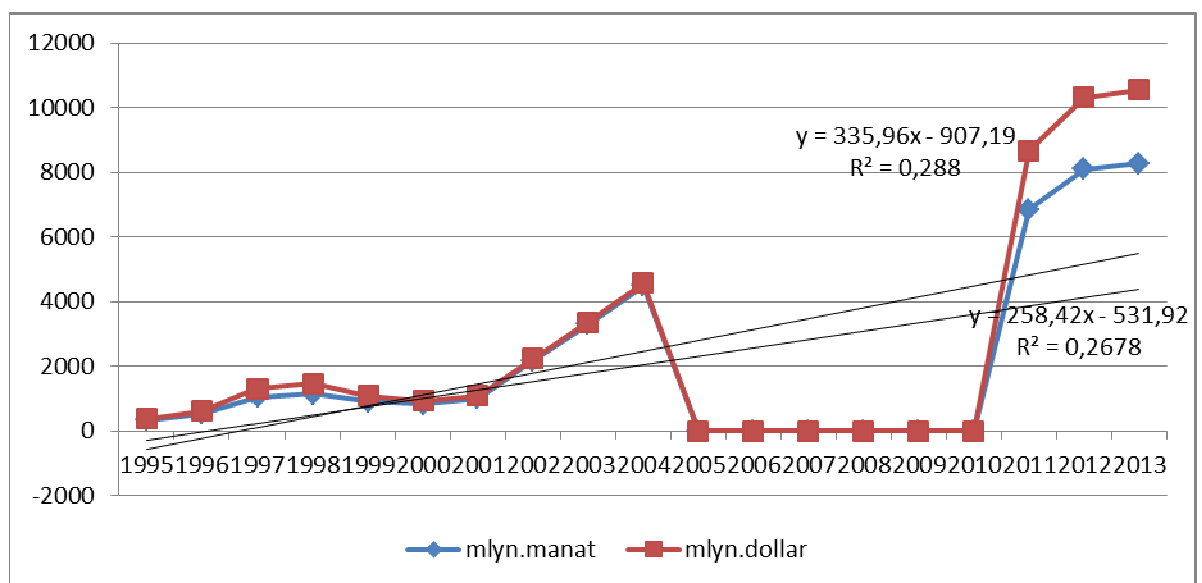

Qrafikdan göründüyü kimi, 2009-cu ildə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş daxili investisiyaların həcmi 2008-ci ilə nisbətən 20% və ya 1,6 milyard manat,

xarici investisiyaların həcmi isə 21% və ya 1,2 milyard manat azalmışdır. Daxili investisiyalar dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına həyata keçirilən dövlət investisiyalarının azalması hesabına baş verib. Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların tərkibində daxili investisiyaların xüsusi çəkisi ildən-ilə artmaqdadır: Əgər 2010-cu ilin yanvar-noyabr aylarında ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş ümumi investisiyaların 76,2%-ni daxili investisiyalar təşkil edirdisə, 2011-ci ilin 11 ayında bu göstərici 78,1%-ə təşkil edib. Lakin, diaqramdan göründüyü kimi, daxili investisiyaların həcmi yalnız 2011-ci ildə böhrandan əvvəlki səviyyəni ötmüşdür. Neft və qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş investisiyalar Xarici investisiyaların azalmasına səbəb əsasən, qlobal iqtisadi böhranın təsiri və neft sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmnin azalması olub.

Qrafik 3

Xarici investisiyaların dinamikası

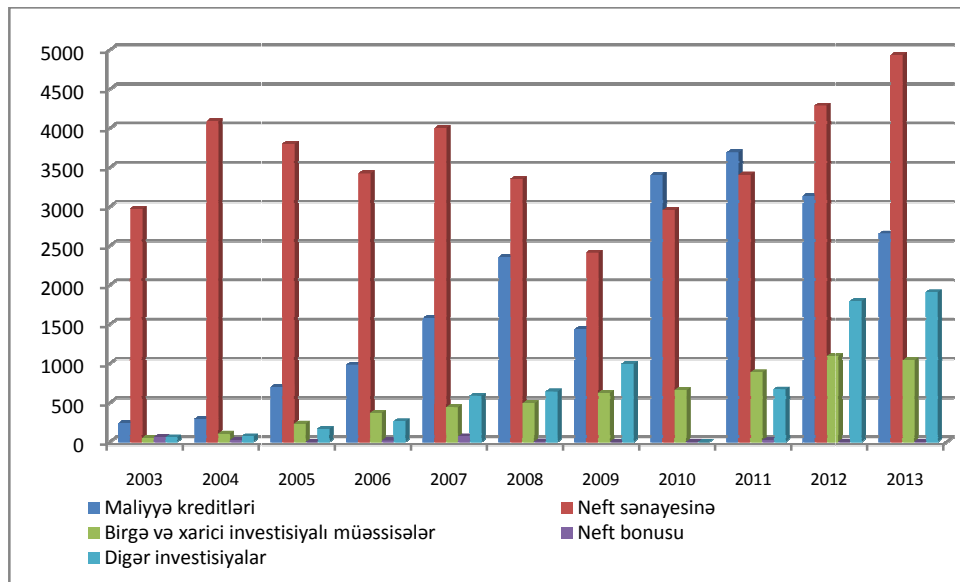
İnvestisiya strukturunda neft sektoruna yön üstünlük təşkil edir. sektoruna yön dolları və ya 27% azalm 2010-cu ildə təkcə neft sektoruna qoyulan investisiyalar 2009-cu il üzr 2011-ci ilin 6 ayı investisiyaların t üzrə isə bu göst neft investisiyaları ümumi investisiyaların 20% Göründüyü kimi, ilb azalmaqda davam edir. Kənd təsərrüfat Xarici investisiyaların böyük yönəldilmişdir ki, bu da v amili ilə bağlı olan m əlaqədar olmuşdur 0 0,5 2008 2009 2010 2011 6 ay

Milyard ABŞ dolları ilə) İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, 2011 Diaqramdan görüldüyü kimi, birbaşa xarici investisiyaların strukturunda neft sektoruna yönəldilən investisiyalar hələ də şkil edir. 2009-cu ildə 2008-ci illə müqayisədə neft yönəldilən investisiyaların həcmi 900 milyon A ə ya 27% azalmışdır. ə təkcə neft sektoruna qoyulan investisiyalar cu il üzrə ümumi investisiyaların həcminə bərabər ol ci ilin 6 ayı ərzində qeyri-neft investisiyalarının ümumi investisiyaların tərkibində xüsusi çəkisi 12% olmu bu göstərici 18% təşkil edib. Halbuki 2009 neft investisiyaları ümumi investisiyaların 20%- Görüldüyü kimi, ilbə-il qeyri-neft investisiyalarının xüsusi ç azalmaqda davam edir. ənd təsərrüfatına investisiya qoyulmayıb. Xarici investisiyaların böyük əksəriyyəti sənaye sektoruna şdir ki, bu da vəsitlərin əsasən yarıdan çoxunu ğlı olan mədənçıxarma sənayesinə yönəldilməsi ilə olmuşdur.

Diaqramdan görüldüyü kimi, ən çox birbaşa xarici investisiya sənaye sektoruna yatırılıb. Sənaye sektoruna yatırılan vəsaitin həcmi ilə digər sektorlara qoyulmuş vəsaitlərin həcmi arasında kəskin fərq var və bu fərq sahədən asılı olaraq 4-31 dəfə intervalındadır. Əgər diaqrama diqqət etdinizsə, görə bilərsiniz ki, diaqramda kənd təsərrüfatı ümumiyyətlə təsvir olunmayıb. Təssüf ki, həmin dövrdə xarici investorlar tərəfindən, kənd təsərrüfatına investisiya yönəldilməyib. Halbuki bu sektor ən çox xarici investisiyaya ehtiyac duyulan sektorlardan biridir. Xarici investorlar tərəfindən kənd təsərrüfatına vəsait qoyuluşu həm də bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqinə şərait yarada bilər ki, bu da məhsuldarlığın artmasına səbəb olar. Xarici investisiyaların növləri Xarici investisiyaların investisiya növləri üzrə strukturunda birbaşa investisiyalar üstünlük təşkil edir. Belə ki, ümumi investisiyaların yarıdan çoxu birbaşa investisiyaların payına düşür.

Diaqram 1

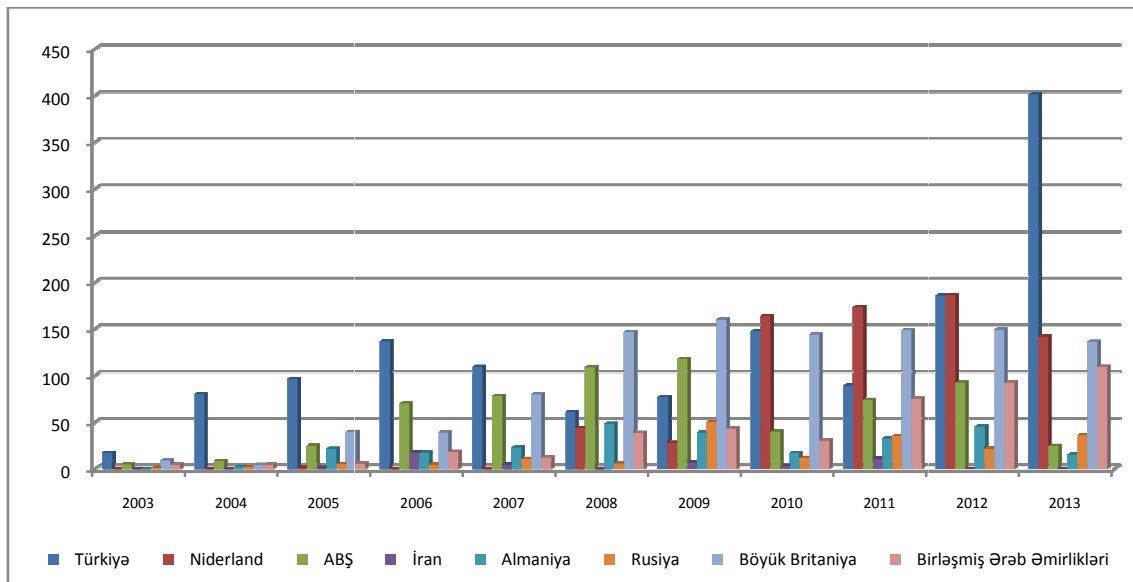
Mənbələrə görə xarici investisiyaların həcmi

Diagramdan göründüyü kimi, xarici investisiyaların strukturunda əsas yeri birbaşa investisiyalar və maliyyə kreditləri tutur. Onlar ümumi investisiyaların 86%-ni təşkil edirlər. Portfel investisiyaları ümumi investisiyaların cəmi 2,2%-ni təşkil edir ki, bu da əsasən qiymətli kağızlar bazarının zəif inkişafı ilə bağlıdır. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ölkəyə investisiya cəlb etməyin ən asan üsullarından biri də portfel investisiyalarıdır. Bu həm də ölkənin xaricə açıqlığı və ölkə iqtisadiyyatının hansı 52% 2,20% 34% 0,03% 11,50% Birbaşa investisiyalar Portfel investisiyaları Maliyyə kreditləri Neft bonusu Digər investisiyalardərəcədə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olduğunu göstərən amillərdən biridir. Azərbaycanda bu sahənin inkişafını ləngidən əsas səbəblər sırasına şirkətlərin korporativ idarəetmə standartlarını tətbiq etməməsi, mühasibatlığın beynəlxalq standartlara uyğun aparılmaması, həmçinin səhmdarlara dividendlərin ödənilməsində yaranan problemləri aid etmək olar. Azərbaycanın əsas investor ölkələri Ölkələr üzrə yanaşdıqda Azərbaycana ən çox investisiya qoyan ölkələr, ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə və əsasən Qərbi Avropa ölkələridir.

Diagram 2

Ölkələr üzrə xarici investisiyaların dinamikası ABŞ dolları

Diaqramdan göründüyü kimi, investisiyaların ölkələr üzrə strukturunda vahid tendensiya yoxdur. Yəni ötən ildə əsas investorlardan biri olan ölkənin, növbəti ildə qoyduğu investisiya kəskin azala bilər. Bunun əsas səbəblərindən biri investisiyaların əsasən neft sektoru ilə bağlı işlərə yönəldilməsidir. Lakin, Azərbaycana investisiya yatan ölkələr arasında bütün illər üzrə öz xüsusi çəkili ilə fərqlənən ölkələr var ki, bunlar da əsasən ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə, BƏƏ və Niderland Krallığıdır. Bu ölkələrin aktiv olmasının səbəbi də Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının əsasən həmin ölkələrin şirkətləri tərəfindən hasil edilməsidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmnin ildən-ilə artmasına baxmayaraq, bu vəsaitlərin iqtisadiyyata real təsirləri hiss olunmur. Bu da vəsaitlərin böyük hissəsini təşkil edən daxili investisiyaların xərclənməsi istiqamətində nəzarətin zəif olması ilə bağlıdır. Bu vəsaitlərin böyük bir hissəsi korrupsiyanın yeminə çevrilir. Həmçinin investisiyaların tərkibində neft sektoruna yönəldilən vəsaitlərin də həcmi böyükdü. Rəsmi məlumatlara əsasən, son 3 ildə neft sənayesinə yönəldilən investisiyalar ümumi investisiyaların 48-50%-ni təşkil edib. Xarici investisiyaların tərkibində neft sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmnin qeyri-neft sektoruna nisbətən üstünlük təşkil etməsi, Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun cəlb edici olmamasını göstərir. Bu onu göstərir ki, Azərbaycanda

biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində hələ çox işlər görülməlidir. İlk növbədə, mülkiyyət hüquqlarının toxunulmazlığı, müstəqil məhkəmə sistemi, kiçik və orta sahibkarlığın əlavə maliyyə mənbələrinə çıxışının genişləndirilməsi kimi sahələrdə islahatlar aparılmalıdı. İnvestisiyaların strukturunda xarici investisiyaların həcmnin artırılması üçün vergi güzəştlərinin edilməsi və azad ticarət zonalarının yaradılması da vacib amillərdəndi.

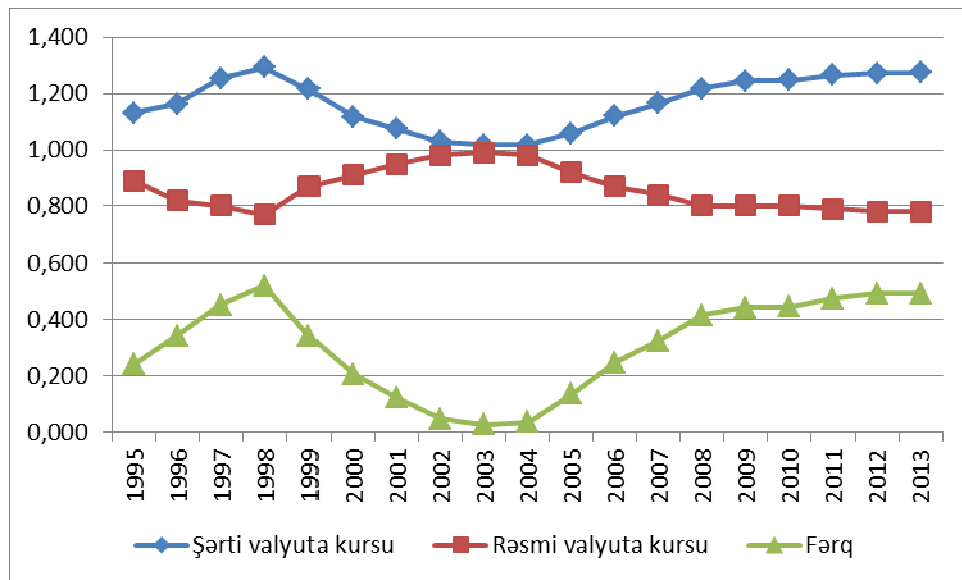
Cədvəl 3

İnvestisiyaların cəlb edilməsində valyuta məzənnəsi amili

	1995-2000	2001-2005	2006-2010	2011	2012	2013
Şərti valyuta kursu	1,196	1,039	1,198	1,292	1,214	1,118
Rəsmi valyuta kursu	0,843	0,853	0,880	0,79	0,78	0,78
Fərq	0,352	0,333	0,283	0,502	0,434	0,338

Ölkənin qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların intensiv cəlbə üçün ÜTT-yə üzvlük məsələsi də öz həllini tapmalıdı. Artıq Azərbaycanın yaxın qonşuları sayılan ölkələrin demək olar ki, hamısı bu təşkilatın üzvüdür. Bu isə Azərbaycanın gələcəkdə bu ölkələrlə olan iqtisadi əlaqələrinə öz təsirini göstərəcək. Azərbaycanın ÜTT-dən kənarda qalması həm də, qeyri-neft sektoruna investorların marağını azaldır. Çünki, ÜTT-yə üzvlük həm də, ölkə iqtisadiyyatının bir çox sahələrində liberallaşma və islahatlar deməkdir ki, xarici investorlarda bu islahatlardan bəhrələnmək istəyirlər. Bundan başqa neft sektoru ilə müqayisədə qeyri-neft sektoruna investisiya cəlb etmək çox çətindi. Çünki, ilk növbədə neft şirkətləri ilə müqayisədə digər sahələrdə çalışan investorların da maliyyə imkanları məhduddu və onlar da öz vəsaitlərini maksimum fayda əldə edə biləcəkləri və təhlükəsiz ölkələrə yatırmaqda maraqlıdırlar. Bu baxımdan, gələcəkdə ölkəyə investisiya cəlb etmək üçün Azərbaycanın qarşısında duran əsas məsələ yalnız islahatlar həyata keçirməkdir.

Qrafik 4

2013-cü ilin yanvar-noyabr aylarında Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyaların ümumi həcmi 3,78 milyard manat təşkil edib ki, bu da ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 31,18 faiz çoxdur. Trend-in məlumatına görə, bu barədə Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatında deyilir.

Xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yanvar-noyabr aylarında Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların 87,4 faizi (3301,4 milyon manat) Böyük Britaniya, ABŞ, Yaponiya, Norveç, Türkiyə, Çexiya və Fransa investorlarının payına düşür.

Əvvəlki kimi Böyük Britaniya liderlik mövqeyini qoruyur. Onun xarici investisiyaların ümumi həcmində xüsusi çəkisi 35,9 faiz, investisiyaların özü isə 1,354 milyard manat təşkil edib.

Norveç investisiyaları 467,6 milyon manat (xüsusi çəkisi 12,4 faiz), ABŞ – 454,64 milyon manat (12 faiz), Yaponiya – 346,06 milyon manat (9,2 faiz), Çexiya – 258,11 milyon manat (6,8 faiz), Türkiyə - 270,53 milyon manat (7,2 faiz), Fransa – 149,99 milyon manat (3,9 faiz), Rusiya və İran – hər biri 118,72 milyon manat (hər biri 3,1 faiz) təşkil edib.

Beynəlxalq maliyyə institutlarından ən böyük investisiya həcmi Dünya Bankı tərəfindən qoyulub (3,7 faiz xüsusi çəki ilə 139,1 milyon manat). Asiya İnkişaf Bankı yanvar-noyabr aylarında Azərbaycanda layihələrin reallaşdırılmasına 42,3

milyon manat (1,1 faiz), İslam İnkişaf Bankı isə 9,27 milyon manat (0,3 faiz) ayırıb.

3.2. Azərbaycan sənayesində xarici investisiyaların iqtisadi səmərəliliyi və perspektivi.

İqtisadi səmərə nöqteyi – nəzərdən səmərəli investisiya fəaliyyəti reallaşdırılan investisiya proqramlarında xərclər və gəlirlərin cəmiyyət üçün yararlı optimal hədd təşkil etdiyini bildirir. İnvestisiya fəaliyyəti investisiyalara xərclər bu qoyuluşlardan alınan gəlirlə bərabər olmayınca davam etməlidir. İnvestisiya qoyuluşundan alınan gəlir investisiya xərclərindən çox olduqca, investisiya proqramlarının həyata keçirilməsinə stimül güclü olacaqdır. Digər tərəfdən, yeni cəlb edilmiş işçilər tərəfindən istehsal olunan məhsulun dəyəri əlavə əmək haqqına xərclərdən böyük olduqca, müəssisələr yeni işçi qüvvəsi cəlb etməkdə davam edəcəklər.

İnvestisiya qoyuluşunu elə həyata keçirmək lazımdır ki, investisiyaya sərf olunan xərc vahidinin verimi bütün investisiya proqramları üzrə eyni olsun. İnvestisiya qoyuluşları elə bölüşdürülməlidir ki, bir investisiya proqramının reallaşdırılmasından alınan faydalılığın artımı digərindən azdırsa, onda vəsaitlər elə istifadə olunmalıdır ki, verə biləcəklərindən az məcmu faydalılıq alınarsa, onda az iqtisadi səmərə verən layihələrə çəkilən xərci azaltmaq və daha çox məsrəf sərf etmək hesabına yüksəldə bilər. İstehlakçılar tərəfindən investisiyalardan maksimum səmərənin əldə edilməsi resepti ondan ibarətdir ki, onlar bütün investisiya layihələri və proqramları üzrə maksimum faydalılığın eyni olmasına nəzarət etməlidirlər. İnvestisiyalar elə həyata keçirilməlidir ki, bütün layihələr üçün son səmərə eyni olsun.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində respublika iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, inkişaf perspektivləri ən çox neft sektoru ilə

bağlıdır. Ona görə də, ölkədə investisiyalar ilk növbədə neft-qaz hasilatının artırılmasına yönəldilmişdir.

1995-20013-ci illərdə respublika iqtisadiyyatına investisiyaların artırılması ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmi artırılmışdır. Bunu aşağıdakı cədvəlin məlumatları daha aydın əks etdirir.

Cədvəl 4

Ümumi daxili məhsul

İllər	Cəmi (mln. manat)	Adambaşına (manat)
1995	2133,8	282,1
2000	4718,1	595,1
2005	12522,5	1513,9
2006	18746,2	2241,1
2007	26815,1	3168,5
2008	40137,2	4603,7
2009	35601,5	4033,2
2010	42465	4753
2011	52082	5752,9
2012	54743,7	5966,1
2013	57708,2	6207,3

2 cədvəlinin məlumatlarından aydın olur ki, 1995-2013-ci illərdə ÜDM-un həcmi 12,6 dəfə, adambaşına düşən ÜDM isə 11,2 dəfə artmışdır. ÜDM-un tərkibində məhsul istehsalı 56,2%-dən 73,5%-dək artmış, xidmətlər isə 38,1%-dən 20,2%-dək azalmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi üçün imkanlar kifayət qədər genişdir. Lakin, eyni zamanda, istənilən təsərrüfat subyektinin investisiya məqsədi ilə istifadə oluna bilən maliyyə resursları da məhduddur. Ona görə də, investisiya qoyuluşlarının cəlb olunması üçün investisiya resurslarının səmərəli istifadəsi vəzifə kimi meydana çıxır.

İnvestisiya qoyuluşlarının kim tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olaraq onun dövlət, şəxsi və xarici növləri fərqləndirilir. Zəruri olan investisiyaların cəlb edilməsi üçün dövlət daxili və xarici mənbələrdən istifadə edir. Daxili mənbələr əsasən dövlət və yerli büdcə vəsaitlərindən, təsərrüfat subyektlərinin bütün növ

fəaliyyətindən əldə olunan gəlirdən, həmçinin ayrı-ayrı fiziki şəxslərin vəsaitləri təşkil edir.

Cədvəl 5

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş xarici investisiyalar

	2002	2012
	Xüsusi çəkisi, %	Xüsusi çəkisi, %
Əsas kapitala yönəldilmiş xarici investisiyalar, cəmi	100,0	100,0
1. Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı	0,8	1,0
2. Sənaye	91,2	94,1
O cümlədən:		
Mədənçıxarma sənayesi	66,1	90,6
Emal sənayesi	8,0	0,1
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	17,1	3,4
3. Tikinti	0,4	0,1
4. Topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin, məişət avadanlıqlarının və şəxsi əşyaların təmiri	0,1	0,0
5. Mehmanxana və restoranla xidmətlərin göstərilməsi	0,0	-
6. Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	2,2	4,4
7. Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və istehlakçılara xidmətlərin göstərilməsi	0,6	0,0
8. Təhsil	0,2	0,3
9. Səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	3,1	0,1
10. Digər kommunal, sosial və fərdi xidmətlər	1,2	0,0

Fikrimizcə, ümumiyyətlə bizə xaricdən gətirilən maliyyə kapitalı deyil, qabaqcıl texnologiyaları əks etdirən investisiyalar daha çox gərəkdir. Belə ki, elə investisiyalar var ki, onlar özlərinin sahib olduğu texnologiyaların, vəsaitlərin alınması şərtlərini ifadə edir. Bu zaman investisiya cəlb edilən tərəfi, investor təkrar maliyyələşdirir və alınan mənfəət ikiqat olur. Belə investorlarla münasibətlər qurulan zaman iki qat mənfəət aspekti önə çəkilməli və o, şərtlərin mülayimləşdirilməsində nəzərə alınmalıdır.

İnvestisiya mühitini təhlil etdikdə ən mühüm amil nəhəng neft ehtiyatlarının önə çəkilməsi ilə bağlıdır. Məhz bu ehtiyatlar böyük maraqların əsas hissəsini də təşkil edir. Müasir məqamda birbaşa investisiyaların partnyorluq və strateji birliklərdə iştirakla bağlı olan forması daha çox yayılmışdır. Müştərək müəssisə təşkil etməklə xərcləri və riski bölüşdürən firma partnyorluq çərçivəsində yeni istehsal gücü, məhsul çeşidi yaratmaqla distributor şəbəkəsi formalaşdırır. Belə partnyorluq daha tez əmələ gələn ucuz və daha kiçik riskliliyi ilə fərqlənir.

Birbaşa investisiyanın xarici filial yaratma forması da geniş yayılmışdır. Burada iş qurmanın səmərəliliyi ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni şəraitinin

mənimsənilməsi dərəcəsindən asılıdır. Digər bir xüsusiyyət xarici birbaşa investisiyalarda yeni təşkilatın yaradılması ilə bağlıdır. Ağ kağızdan başlanan belə təşkilətmə investorun tam nəzarəti və yüksək mənfəətliliklə xarakterikdir. Burada risk ehtimalı yüksəkdir. Lakin daha çox və əhəmiyyətli təminatı bazar prinsiplərinə, dünya meyarlarına cavab verən investisiya mühitinin formalaşması ilə əlaqədardır. Bununla belə iqtisadiyyatın inkişafına vençur kapitalının cəlb edilməsi təşəbbüsləri də yerini almalı, azad iqtisadiyyat qurma prosesində də bu amildən yetərinə istifadə olunmasının hüquqi bazası və iqtisadi mexanizmləri işlənib hazırlanmalıdır.

“Əsrin müqaviləsi” imzalanan gündən başlanan investisiya qoyuluşları bu gün də davam etməkdədir. Əgər ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyulmasına başlandıqdan “Əsrin müqaviləsi” imzalanana qədər əsas kapitalla 200 milyon manat xarici investisiya qoyulmuşdursa, sonrakı illərdə onun həcmi dəfələrlə

Qeyd etmək lazımdır ki, 2002-2012-ci illərdə iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyalar artmışdır.

Cədvəlin məlumatlarından aydın görünür ki, əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyaların 94,1%-i sənaye sahəsinə, o isə əsasən neft sənayesinə (90,6%) yönəldilmişdir. Sənayedə əsas kapitalla yönəldilən xarici investisiyalar 2007-ci ildə 2000-ci ilə nisbətən 5,8 dəfə artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiyaların dinamiki artması ilə bərabər Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə ikitərəfli əməkdaşlığı inkişaf edir. 30-dan çox ölkələrlə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq haqqında 300-dən artıq müqavilələr bağlanmışdır.

2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 1163 xarici və müştərək müəssisələr qeydiyyatla alınmış, onların hamısı tamamilə xarici kapitalla işləyir. Ölkənin investisiya əməkdaşlığının genişlənməsi xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin inkişafına pozitiv təsir etmişdir.

Təhlil materialları göstərir ki, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların ən çox hissəsi neft-qaz sənayesinə yönəldilmişdir. Dünyada mövcud olan təcrübə göstərir

ki, ölkənin iqtisadiyyatının neft gəlirləri hesabına yaradılmış fondlar vasitəsilə aparılmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycan dövlətinin düşünülmüş neft strategiyasının reallaşdırılması istiqamətində yaradılmış neft fondu xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Son illərdə Azərbaycan hökuməti investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Bunlar içərisində investisiya fəaliyyətinin hüquqi əsasları yaradılmış, vergi, gömrük sistemi işlənilmiş, xarici investisiyaların cəlb edilməsinin təşkilatı mühiti təkmilləşdirilmişdir.

Ölkəmizdə xarici investisiyaların sahə quruluşu təkmilləşdirilməlidir. 2005-ci ildə investisiya fəaliyyəti haqqında qəbul edilmiş, qanun 1992 və 1992 qanunları və xarici investisiyaların mühafizəsi kimi köhnə qanunları dəyişdirəcəkdir. Qanunda investisiyaların regionlar və qeyri-neft sektoruna cəlb edilməsini həvəsləndirən tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiyaların qeyri-neft sektoruna cəlb edilməsinin maliyyə vasitələri praktiki olaraq yoxdur. əlbəttə, neft sektoruna investisiyaların cəlb edilməsinin məhsulların bölüşdürülməsi müqaviləsi qeyri-neft sektoruna da aid edilə bilər. Hər bir fərdi halda belə kontraktlar vergi və ya digər güzəşt növlərini nəzərə ala bilər.

Azərbaycan iqtisadiyyatının istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, mütərəqqi idarəetmə və informasiya texnologiyalarının tətbiqi üçün birbaşa kapital qoyuluşuna tələbatı çox yüksəkdir. Ona görə də, investisiya siyasətinin kompleksliliyinin artırılması ölkəmiz üçün birinci dərəcəli vəzifələrdən biridir. Bu məsələnin həllində ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi prosesində iştirak edən dövlət strukturu mühüm rola malikdir. Həmin vəsaitlərin vasitəçisi və ya borc alan dövlət konkret layihələrin prioritetliyini düzgün təyin etməli, iqtisadiyyatın sahələri arasında alınmış investisiyaların bərabər bölüşdürülməsini təmin etməlidir.

Azərbaycan özünün təbii resursları və nisbətən yüksək iqtisadi potensialı ilə xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli inkişafına əlverişli şəraitə malikdir. Ölkəyə xarici investisiyaların axınına təsir edən şərait bir sıra kompleks amillərdən asılıdır. Bu amillər investisiya şəraitini təşkil edirlər. Həmin şəraitə ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti, sosial sabillik, mədəniyyət və digər amillər aid edilməlidir. Onlar xarici

investorlar tərəfindən investisiya miqyası və istiqamətləri qəbul edildikdə nəzərə alınrlar. İnvestisiya mühitinə regionların obyektiv imkanları (investisiya potensialı) və investorun fəaliyyətinin şəraiti də (investisiya riski) daxildir. Regionların investisiya potensialına ərazinin kəmiyyət xarakteristikası, orada istehsal amillərinin (təbii resurslar, işçi qüvvəsi, əsas fondlar, infrastruktur və s.) mövcudluğu daxildir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ticarət və inkişaf konfransının hesabatına əsasən Azərbaycan dünyada dünyada investisiya cəlb ediciliyinə görə lider ölkələrdən biridir. Bu göstərici ÜDM-un həcmnin əhalinin sayına və birbaşa investisiyaların həcmnin adambaşına düşən göstəricisinə görə hesablanır və ölkənin xarici investisiyalara açıqlığını xarakterizə edir. İnvestisiya cəlb ediciliyi göstəricisinə görə Azərbaycan 2002-ci ildə 13, 2003-cü ildə üçüncü, 2006-cı ildə birinci yerdə olmuşdur.

Investorlar üçün mühüm amillərdən biri respublikanın nəqliyyat sistemini modernləşdirərək Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq nəqliyyat koridorunun geosiyasi, iqtisadi imkanlarından istifadəyə yönəldilməsidir. Maşınqayırma, kimya, neft-kimya, nəqliyyat, yüngül, yeyinti sahələrində istifadə olunmamış güclərin çoxluğu mövcud istehsalların modernləşdirilməsinə yönəldilən kapital qoyuluşuna investorlara geniş imkanlar yaradır. Azərbaycanın iri sənaye şəhərlərində (Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir, Şirvan) ixtisaslı kadrlar və işçi qüvvəsinin mövcudluğu investorlar üçün əlavə stimuldur. Faydalı qazıntıların əhəmiyyətli ehtiyatı, o cümlədən titan, kobalt, qızıl, gümüş, mis və sairənin ehtiyatlarının olması mədənçixarma sənayesinə perspektiv qoyuluşları labüd edir. Eləcə də, ölkənin kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfat məhsullarının emalı sənayesinə investisiyaların qoyuluşu perspektivli sahələrdəndir. Xüsusilə şərab istehsalı üzrə xarici partnyorlarla birgə əməkdaşlıq çox əlverişli sahədir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft bölmələrindən biri də əlverişli təbii şərait olan turizmin inkişafıdır. Qloballaşma şəraitində dünya təsərrüfatında dinamik sferalardan olan turizmin imkanları çox genişdir.

İnvestisiya əməkdaşlığının yaradılmasında “yeni investisiya formalarına” xüsusi fikir verilməlidir. Onlar praktiki olaraq texniki kömək şəklində və i. a. kapitalın ixracı formasının bir növüdür. Belə formalara qarışıq sahibkarlıq, hər cür mümkün ola bilən texniki köməyin növləri kimi “xidmətə” kontraktların bağlanması və i. a. Baxmayaraq ki, son nəticədə xarici kapital milli iqtisadiyyatın inkişafına, onun elmi-texniki səviyyəsinə təsir göstərir, “yeni investisiya formalarının” tətbiqinə qəbul edən ölkələr tərəfindən çox ehtiyatla yanaşılmalıdır, çünki o, gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycanda investisiya əməkdaşlığının potensial imkanlarının səmərəliliyi mütərəqqi forma olan lizinqdən istifadə edildikdə daha geniş açıla bilər. Son illərdə bu forma inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmışdır. O, həmin ölkələrdə investisiya fəaliyyətinin əsas mexanizmlərindən birinə çevrilmişdir. “Yeni investisiya formalarının” dünyada tətbiqi təcrübəsinin çox cəhətliliyinin öyrənilməsi respublika iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində integrasiya prosesini gücləndirəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyətinin (sərmayədarlığın) ümumi sosial, iqtisadi və hüquqi şərtləri və xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi prinsipləri müvafiq olaraq “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” və “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyənləşdirilir.

Hökumət xarici investorlara aşağıda göstərilən əlavə hüquqi təminatlar verir:

- Qanunvericiliyin pisləşməsinə qarşı. İnvestisiyalar həyata keçirilən zaman mövcud olan qanun 10 il ərzində qüvvədə olacaq.
- İnvestisiyaların milliləşməsinə (millətin və dövlətin maraqlarına zidd olan hallar istisna olmaqla) və rekvizisiyasına (təbii fəlakətlər, epidemiyalar və fəvqəladə hallar istisna olmaqla) qarşı. Milliləşmə ya rekvizisiya həyata keçirilsə, zərərçəkmiş xarici investorlar təcili və adekvat kompensasiya ilə təmin olunurlar.
- Dövlət orqanları tərəfindən keçirilmiş qeyri-qanuni tədbirlər nəticəsində zərərçəkmiş xarici investorlara kompensasiya ödənilir
- Vergilərin ödənilməsindən sonra əldə olunan gəlirin azad repatriasiyası.

3.3. İqtisadi inkişafın idxalı əvəz edən modelinə üstünlük verilməsi istiqaməti

Ölkədə baş verən struktur dəyişikliklərini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri dünya iqtisadi sisteminə hansı məhsullarla ölkənin integrasiya etməsinin səviyyəsidir. Milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsi iqtisadiyyatın mürəkkəb sferalarından biridir. Buradan da bu sferaya dövlətin çox müdaxilə etməsi ənənəvi xarakter daşıyır. Tənzimləmə sistemi də dövlətin xarici iqtisadi əlaqələr siyasətinə əsaslanır. Dövlət xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimləmə rejimini müəyyən edir və ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakını optimallaşdırır. Xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi müxtəlif mexanizmlərin vasitəsi ilə həyata keçirilir.

90-cı illərdə sovet dövründən qalan iqtisadi qapalılığı aradan qaldırmaq məqsədi ilə Azərbaycan hökuməti müəyyən tədbirlər həyata keçirməyə başladı. İlk növbədə xarici ticarət sahəsində dövlət inhisarı ləğv edildi. Xarici iqtisadi siyasətin əsas istiqaməti kimi xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması seçildi və bununla da bazar mexanizmlərindən istifadə etmək üçün imkan yaradıldı. Xarici ticarətin və valyuta axınının dövlət tənzimlənməsi sistemi formalaşdırıldı. Bu sistem, bir tərəfdən, təsərrüfat subyektlərinə sərbəst xarici ticarət əməliyyatları aparmağa və, digər tərəfdən, dövlətə idxal-ixrac və valyuta əməliyyatları üzərində nəzarət etməyə imkan verməli idi. Lakin Respublika bir çox çətinliklərlə üzləşdi. Belə ki, xarici ticarət kadrları çatışmırdı, infrastrukturilər tam formalaşdırılmamışdır (gömrük, qanunvericilik bazası, valyuta orqanları, müfəttişlik və i.a.). Əsas problemlərdən biri ondan ibarət idi ki, daxili qiymətlər dünya qiymətlərindən kəskin sürətdə fərqlənirdi. Sovetlər dövründə xammalın, yanacaq, ərzaq məhsulunun daxili qiyməti dünya qiymətlərindən aşağı idi. Sənaye istehlak mallarının qiymətləri, əksinə, yüksək idi. Bu da ixracatçıların və idxalçıların normal bazar motivasiyasını pozurdu. Xammalın və yanacağın ölkədən kənara aparılması ixracatçılar üçün sərfəli idi, xarici qiymətlərin daxili qiymətlərdən yüksək olmasına görə ərzaq və digər zəruri malların ölkəyə gətirilməsi rentabelli olmurdu. 1992-1993-cü illərdə Respublikada idxala və ixraca müəyyən məhdudiyyətlər qoyulurdu. 1991-ci ildən ixracdan əldə olunan valyuta bilavasitə müəssisələrin hesabına daxil olurdu. Onun müəyyən hissəsi məcburi qaydada dövlətə satılırdı. Sonradan valyutanın məcburi satışı mülkiyyət formasından

asılı olmayaraq, bütün müəssisələr üçün ləğv olundu. Müəssisələr dövlət büdcəsi ilə hesablaşmaları həyata keçirdikdən sonra qalan valyutaya özləri sərəncam verməyə başladılar. 1991-1993-cü illərdə bütün müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarına tapşırılmışdır ki, istehsal etdikləri məhsulları tender əsasında və ya əmtəə birjaları vasitəsilə satsınlar. Ancaq müəssisələr birjaların xidmətindən istifadə etməkdə iqtisadi cəhətdən maraqlı olmadılar. Daxili bazarda mal qıtlığı olduğuna görə müəssisə rəhbərləri istehsal olunan məhsulu öz maraqları daxilində konkret satıcıya verirdilər. 1992-ci ildə strateji əhəmiyyətli malların ixracı ölkənin Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyinə həvalə olundu. 1994-cü ildə xarici ticarət sahəsində dövlət öz strategiyasını dəyişdirdi və bu funksiyanı dövlət öz üzərindən götürdü. «Xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 aprel 1994-cü il tarixli fərmanına əsasən Respublikanın ixracat potensialının əsasını təşkil edən strateji əhəmiyyətli malların (neft, neft məhsulları, qara və əlvan metallar, bir sıra kimya məhsulları, pambıq məhlulu və s.) Respublikadan bütün hüquqi şəxslər tərəfindən sərbəst ixrac olunmasına icazə verildi. Onlar satdıqları malların dəyəri ödənildikdən və ya geri çağrılmayan akkreditiv açıldıqdan sonra Respublikadan kənara göndərə bilirdilər. Respublikanın iqtisadiyyatına xələl gətirməmək və müəssisələrin fəaliyyətini təmin etmək üçün strateji mallara olan daxili tələbatın həcmi mərkəzi dövlət orqanları tərəfindən müəyyən edilirdi və hökumət isə təsdiq edirdi. Bəzi metal mal qrupları istisna olmaqla, ixrac kvotaları qoyulurdu. Tədricən xarici iqtisadi münasibətlərin infrastrukturunun və kadr hazırlığının normativ-hüquqi bazası formalaşdı. Hal-hazırda Azərbaycanda xarici ticarətin tənzimlənməsinin əsas vasitəsi kimi idxal rüsumlarıdır. İxrac rüsumları ləğv edilmişdir. Xarici ticarətin lisenziyalasdırılması, kvotaların qoyulması, müxtəlif qeyri-tarif vasitələrinin tətbiqi sistemi ləğv edilmişdir. Daxili tələbatın tənzimlənməsinə də son qoyuldu. Hazırda Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan və Qazaxıstanla bağlanmış azad ticarət sazişinə uyğun olaraq, həmin ölkələrdən Azərbaycana gətirilən, Azərbaycandansa həmin ölkələrə göndərilən mallar (protokolla müəyyən edilmiş mallardan savayı) idxal rüsumlarına cəlb edilmir. Avropa Birliyi ilə Azərbaycan arasındakı sazişə görə bu ölkələrdən daxil olan əvəzsiz maliyyə və texniki yardımlar, qrantlar, kreditlər və borclar hesabına alınan, habelə investisiya təyinatlı mallar da gömrük vergi və rüsumlarından azaddır. Bura kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün gətirilən yem, toxum, gübrə, həmçinin maşın və mexanizmləri də əlavə etmək olar. Gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri

tarif tənzimlənməsidir. İndi istehsalçı dövlət və özəl müəssisələr tam sərbəstdirlər. Yerli istehsalçıların maraqlarını qorumaq üçün gömrük tariflərinə dövlət müəssisələri və özəl sektorun nümayəndələrinin iştirakı ilə yenidən baxıldıqdan sonra artıq neçə vaxtdır beynəlxalq təcrübədə özünü doğruldan differensiallaşdırılmış tarif sistemindən istifadə edilir. 1997-ci ildən gömrük vergi və rüsumlarının vergitutma bazası yalnız idxal əməliyyatlarıdır. Amma idxalın həcmnin artmasına (məsələn, 2002-ci ildə 1998-ci ilə nisbətən 30 faiz çox olub) baxmayaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblər üzündən onların çox hissəsi gömrük vergi və rüsumlarına cəlb olunmur. Məsələn, 2002-ci ildə gömrük vergi və rüsumlardan azad olmuş malların həcmi ümumi idxalın 59,1 faizini təşkil edib. 2003-cü ildə bu rəqəmin daha yüksək olacağı gözlənilir. Ancaq qaçaqmalçılıq, gömrük və vergi qanunvericiliyinin pozulması halları geniş yayılmışdır [10, 26.09.03]. Yalnız bir faktı göstərək: əgər 1995-ci ildə gömrük orqanları 1200 gömrük hüquqpozmaları faktı (onlardan 110-u qaçaqmalçılıqla bağlıdır) aşkar etmişlərsə, 2002-ci ildə 2859 belə halın üstü açılmışdır ki, onların 139-u cinayət xarakterli olmuşdur. Alveri qanunsuz edildiyi üçün 4,3 milyon qutuya yaxın siqaret, 493 min ədəd spirtli içki, 87,3 min litr spirt, külçə və zinət əşyaları şəklində 50 kiloqramdan artıq qızıl, 27,3 ton gümüş, 340 ton əlvan metal, 1,8 milyon ABŞ dolları, 5625 ədəd mədəni sərvət, 1 tondan çox balıq kürüsü, 450 tona yaxın neft məhsulları, həmçinin xeyli hərbi sursat, dərman preparatları tutulmuşdur. Gürcüstanın vergi və yığım üzrə parlament komissiyasının sədr müavini Cambula Bakuradzenin fikrincə, Gürcüstan bazarında satılan neft məhsullarının təxminən 60-70% ölkəyə qeyri-qanuni yollarla daxil olur və bunun çox hissəsi qaçaqmalçılıqla dəmiryolu və avtonəqliyyat vasitəsi ilə Azərbaycandan daxil olur. İndi istehsalçı dövlət və özəl müəssisələr tam sərbəstdirlər. Onlar bazarları və partnyorları özləri sərbəst seçirlər və əməliyyatların nəticələrinə görə müstəqil cavabdehlik daşıyırlar. Gömrük Məcəlləsi, «Gömrük tarifləri haqqında» (20.06.1995-ci il), «İdxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi haqqında» və «Valyuta tənzimlənməsi haqqında» qanunlar qəbul edilmişdir. 1996-cı ildə Azərbaycanda gömrük rüsumu idxalın orta hesabla 9,6 faizini, 2000-ci ildə 3,9 faizini təşkil etmişdir. Bu da inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakter səviyyəsidir. İndi Azərbaycanda xarici ticarət qaydaları tamamilə liberallaşdırılmışdır. Son illərdə Azərbaycanın iqtisadi strukturunda baş vermiş dəyişikliklərin xarici ticarət əlaqəsinə təsirini xarakterizə edən göstəricilər 3.5-3.7 sayılı cədvəllərdə və əlavə 6-da verilir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin

istifadə etdiyi metodikaya əsasən artım templəri ixrac və idxalın cari qiymətlərlə hesablanmış həcminə görə müəyyən edilir. Bu cədvəldə müqayisə üçün ümumi daxili məhsulun da artım tempi cari qiymətlərə görə hesablanmış və verilmişdir. İxrac və idxalın artım tempi Dövləstatkom tərəfindən cari qiymətlərdə hesablanmış zəncirvari indekslər metodu əsasında müəyyən edilmişdir. 2001-ci ildə 1995-ci ilə müqayisədə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi cari qiymətlərdə 2,9 dəfədən çox artmışdır, o cümlədən, ixrac 3,6, idxal 1,7 dəfə yüksəlmişdir. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun dördə birindən çoxu, 2001-ci ildə 40 faizdən çoxu ixrac edilmişdir. İdxalın xüsusi çəkisi isə az da olsa aşağı düşmüşdür. Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Planlaşdırma Nazirliyinin məlumatına görə hər il həmin ölkədən 111 milyon dollarlıq, əsasən istehlak malları Azərbaycana idxal edilir. Özü də bu göstərici sabit olaraq artır. 2000-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin yalnız 15 faizi dövlət müəssisələri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin mal qrupları üzrə strukturunun ətraflı təhlili göstərir ki, 2001-ci ildə ölkə ixracının 92 faizini xam neft və neft emalı məhsulları təşkil edir. «Mineral yanacaq, neft və neft emalı məhsulları» mal qrupunun ixracında əsas yeri xam neft tutur. Müsbət xarici ticarət saldosu da məhz «Mineral yanacaq, neft və neft emalı məhsulları» qrupunun hesabına yaranmışdır. Digər mal qrupları üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin defisiti 854,2 mln. ABŞ dolları məbləği qədərdir. Özü də bu mal qrupları üzrə defisit ildən ilə əhəmiyyətli dərəcədə artaraq, 1995-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə 2,7 dəfə çox olmuşdur. Qeyri-neft məhsul qrupları üzrə ixracın həcmi 1995-ci ildəki 265,3 mln. ABŞ dollarından 2001-ci ildə 196 mln. dollara qədər azalmışdır (cədvəl 3.6). 2001-ci ildə ixracda ikinci yeri (56,8 mln. ABŞ dolları) «Ərzaq məhsulları» mal qrupu tutur ki, onun da 50 faizini bitki mənşəli yağ məhsulları, 43 faizini alkoqollu və alkoqolsuz içkilər təşkil edir. Ancaq bu məhsul qrupunun ümumi ixracda xüsusi çəkisi cəmi 3,3 faizdir. İxrac məhsullarından üçüncü yerdə (ümumi ixracın 2,3 faizi) «Yüngül sənaye məhsulları» (42,5 mln. ABŞ dolları, əsasən pambıq məhsulları), dördüncü yerdə «Kimya sənayesi məhsulları» (2,1 faiz, 36,2 mln. ABŞ dolları, əsasən polietilen və digər üzvi kimya birləşmələri) durur. İxracın mal qrupları üzrə təhlilində əsas məqsədim qloballaşma şəraitində dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya imkanlarını aşkar etməkdir. Bundan da asılı olaraq, iqtisadi struktur və investisiya konsepsiyalarında prioritet sahələr müəyyən edilməlidir. Əsasən bitki mənşəli ərzaq məhsulları, alkoqollu içkilər, tütün məhsulları, kimya məhsulları, pambıq məhsulları, nəqliyyat

vasitələri, plastik məmulatlar ixrac olunmuşdur. Onların xüsusi çəkisi ümumi ixracın 8,5 faizi qədər olmuşdur. 2001-ci ildə idxalın 83 faizini qeyri-neft məhsulları təşkil etmişdir (3.6). İdxalın həcminə görə, birinci yeri «maşın, avadanlıq və mexanizmlər» mal qrupu (ümumi idxalın 31 faizi, 354 mln. dollar), ikinci yeri «mineral məhsullar» (17 faiz, 248 mln. dollar, əsasən xam neft və neft məhsulları), üçüncü yeri «ərzaq və heyvandarlıq məhsulları» (16 faiz, 234 mln. dollar), dördüncü yeri «metal və metal məmulatları» (9 faiz, 123 mln. dollar) tutmuşdur. 2000-ci ildə 1995-ci illə müqayisədə kağız və kağız məmulatlarının idxalı 1,2 dəfə, kimya sənaye məhsullarının idxalı 1,4, plastik məmulatların, tikinti materiallarının, metalların, nəqliyyat vasitələrinin idxalı 2-4 dəfə artmışdır. 2001-ci ildə ölkəyə dəyəri 44 mln. dollardan çox yüngül sənaye məhsulları, 234 mln. dollarlıq ərzaq məhsulları, 354 mln. dollarlıq maşın və avadanlıqlar, 200 mln. dollarlıq nəqliyyat vasitələri, 21 mln. dollarlıq tikinti materialları, 70 mln. dollarlıq kimya sənaye məhsulları gətirilmişdir.

Onun da yalnız yarısını daxili ticarət təşkil etmişdir. Bu da ölkə üzrə daxili ticarətin həcmnin çox az və ölkənin xarici ticarətdən təhlükəli səviyyədə asılı olmasını sübut edir. Məsələn, 2001-ci ildə daxili ticarətin 37 faizi idxalın hesabına ödənilmişdir. Ancaq burada müsbət meyllər baş verir, yəni daxili ticarətdə yerli istehsalın xüsusi çəkisi artır. Belə ki, əgər 1995-ci ildə daxili ticarətin 55 faizini yerli istehsal təmin etmişdirsə, 2001-ci ildə bu göstərici 63 faiz olmuşdur. Ümumi ticarət dövriyyəsində daxili ticarət dövriyyəsinin xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 53,4 faizdən 2001-ci ildə 51 faizə qədər azalmışdır. İdxalın özünün daxili ticarətdə xüsusi çəkisi yüksək olaraq qalır ki, bu da milli istehsalın daxili tələbata zəif uyğunlaşdırılmasını xarakterizə edir.

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, yeraltı-yerüstü sərvətləri, iqtisadi potensialı, peşəkar mütəxəssislərinin varlığı imkan verir ki, Azərbaycan sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalında dərin struktur dəyişikliyi etməklə, dünya iqtisadi sistemində qısa zaman kəsiyində inteqrasiya edə bilsin. 2000-ci ildə xarici ölkələrdən Azərbaycana 950 min tona qədər ərzaq məhsulları, 398 min ton sement, 66 min ton neft və neft məhsulları, 25,5 min ton kaustik soda, 33 min ton azot kübrəsi, 126 min ədəd avtomobil üçün şinlər, 8,5 min ton yuyucu maddələr, 124,3 min ton metal prokatı, 12,4 min ədəd məişət soyuducuları, 25,1 min ədəd elektrik transformatorları, 134,4 min ədəd televizorlar, 9 minə yaxın müxtəlif təyinatlı avtomobillər, 72,2 min ədəd oturacaq mebelləri və s. idxal edilmişdir. Bu siyahını davam etdirmək olardı.

Lakin bu məhsul adlarını açıqlamaqda məqsədımız onu göstərməkdir ki, onların hamısı Azərbaycanda istehsal oluna bilər. Azərbaycanın ixracının strukturunda xammal və yarımfabrikatlar əsas yer tutur. Belə ki, 2001-ci ildə 9,1 mln. tondan çox xam neft (ümumi hasilatın 61 faizi), 43 min ton şəkər çuğunduru, 14,2 min tona qədər tütün, 93 min ton alüminium oksidi, 20,3 min ton polietilen, 20 min ton pambıq mahlı, 32 min tona qədər qara və əlvan metallar və onların qırıntıları ölkədən ixrac edilmişdir. Bizim hesablamalarımıza görə 2001-ci ildə bütünlükdə ixracın 77,8 faizi xammal və yarımfabrikatların, o cümlədən 77,5 faizi xam neftin payına düşür. Bu siyahıdan aydın görünür ki, yüz minlərlə işsiz olan, əhalisinin ən azı yarısından çoxu kasıblıq həddində yaşayan ölkədə ixrac olunan xammalların hazır məhsula qədər yenidən emalının təmin edilməsi nə qədər əhəmiyyətli problemdir. Hal-hazırda Azərbaycan dünya iqtisadi inteqrasiya sistemində, əsasən, xam neftlə təmsil olunmuşdur. Lakin bitki mənşəli yağ məhsullarının, alkoqollu və alkoqolsuz içkilərin ixracı tədricən artır. İki neft kəmərinin mövcud olması və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin yaxın gələcəkdə tikilib istifadəyə verilməsi Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində xam neftin öz aparıcı mövqeyini saxlayacağına əsas verir. Lakin Azərbaycan özünün güclü qara və əlvan metallurgiyasını, neft-qaz avadanlıqlarının istehsalını, məişət maşınlarını və kənd təsərrüfatı maşınqayırmasını, mülayim iqlim şəraitində yetişən bir sıra kənd təsərrüfatı (pambıq, barama, üzüm, tütün, çay, meyvə-tərəvəz) məhsullarının dərin rəqabət qabiliyyətli məhsulların emalını təşkil etməklə, Azərbaycan milli maraqlar baxımından beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığı qura bilər. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrlə kooperasiya əsasında və yerli xammal bazasında Azərbaycanda pambıq-parça istehsalı geniş inkişaf edə bilər. Azərbaycanda toxuculuq sənayesi üçün etibarlı xammal bazası yaratmaq olar. Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrə parça ixrac etməklə özünün güclü tikəş sənayesinin yenidən qurulmasına və inkişafına nail ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrlə kooperasiya əsasında kənd təsərrüfatı məhsullarının dərin emalı üçün onların investisiya imkanlarından istifadə oluna bilər. Dünya təcrübəsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüyünün yaradılması və saxlanılması üçün əlverişli təşkilati-hüquqi, iqtisadi və təşkilati-idarəetmə şəraitinin yaradılmasına istiqamətlənmiş dövlət siyasəti zəruridir. Lakin bu siyasət formalaşdınlarkən onun icra mexanizmində nəzərə alınmalıdır ki, bazarda rəqabət mübarizəsində bütünlükdə dövlətlər yox, konkret müəssisələr və firmalar üz-üzə gəlirlər. Onların inkişaf strategiyası, iqtisadi idarəetmənin və marketinqin təşkili metodları

dövlət siyasətinin bazasında yaradılmalı və bu dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. Apardığımız elmi araşdırmaların yuxarıda verilən yekunları göstərir ki, hal-hazırda emal müəssisələrinin əksəriyyəti keyfiyyətinə, qiymətlərinə və istehsal xərclərinə görə xarici analoqlarla müqayisə oluna bilən məhsullar istehsal edə bilmirlər. Ona görə də Azərbaycanın dünya təsərrüfat sisteminə qeyri-neft məhsulları ilə səmərəli daxil olması o şərtlə ola bilər ki, milli iqtisadiyyatın strukturunun dəyişdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi sahəsində fəal dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilsin (həm xarici iqtisadi və həm də ümumi iqtisadi). Bu və ya digər məhsulun istehsalında müəssisələr qrupunun resursları vahid məqsəd üçün dövlət tərəfindən koordinasiyasında cəmləşdirilməli və istiqamətləndirilməlidir. Ümumi iqtisadi və struktur dəyişiklikləri siyasəti belə bir konsepsiya əsasında formalaşdırılsa, struktur dəyişiklikləri sürətlə aparıla bilər. Yeni məhsul istehsalını təşkil etmək və ya mövcud istehsal güclərini artırmaq üçün prioritet sənaye sahələrinin məhsulları üzrə idxalın hesabına daxili tələbatın təmin olunması səviyyəsi hər il hökumət tərəfindən müəyyən edilməməsi düzgün olardı. Xarici ticarət əlaqəsi də tənzimlənməlidir ki, istər xarici və istərsə də daxili investor bilsin ki, ölkə daxilində bu və ya digər məhsula ehtiyac var və o ehtiyacı təmin etmək üçün yeni istehsal gücü yaratmaq lazımdır. Daxildə rəqabəti təmin etmək üçün rəqabət qabiliyyətli məhsulların idxalı tənzimlənməlidir. Daxili rəqabəti gücləndirmək üçün çox müəssisələr tədricən hərəkətə gətirilməlidir. Bu da imkan verir ki, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində və tərəqqinin əldə edilməsində rəqabətin qüvvəsindən ölkənin xeyrinə istifadə edilsin. Əsasən xam neft ixracatçısı olan Azərbaycanın müasir iqtisadi durumunu təkmilləşdirmək üçün ölkənin xarici ticarətinin tənzimlənməsi sistemində bəzi zəruri dəyişikliklər edilməlidir. Bu sahədə yeni aksentlərin qoyulması ondan irəli gəlir ki, açıq milli iqtisadiyyat sistemində xarici ticarətin indiki tənzimləmə vasitələri iqtisadiyyatda qısa dövr ərzində struktur dəyişikliyi etməyi ləngidirlər. Yaranmış şəraitdə məqsədəuyğun olardı ki, idxalın və ixracın Azərbaycanda istifadə olunan dövlət müdafiəsi və stimullaşdırılması sisteminə yenidən baxılsın. Modernləşdirilmiş bu sistemdə idxalı əvəzetmə siyasətinin əsas yer tutması zəruridir. Bununla yanaşı ölkənin ixrac potensialının inkişafına təkan verilməli və yüksək dərəcədə emal olunmuş hesab edilən hazır məhsulların hesabına ixracın strukturunda mütərəqqi irəliləyişlər təmin edilməlidir [113]. Bu məsələ barəsində inkişaf etmiş ölkələrin və postsosialist respublikalarının keçdiyi yolu diqqətə çatdırmaq istərdim. İnkişaf etmiş ölkələrdə

iki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə xarici ticarətdə himayədarlıq (proteksionizm) və avtarkizm (qapalı iqtisadiyyat) siyasəti aparılmışdı. Ancaq ikinci dünya müharibəsindən sonra xarici ticarətin liberallaşdırılması dönməz xarakter aldı. XX əsrin 50-ci illərində gömrük rüsumu bu ölkələrdə 30-40 faiz, 70-ci illərdə 7-10 faiz təşkil edirdi. Ancaq 1997-ci ildə bu ölkələrdə orta göstərici 4 faiz olmuşdur. Əvvəllər deyildiyi kimi, Azərbaycanda iqtisadi islahatların başlanğıcında, yəni 1994-cü ildən xarici ticarət tam sərbəstləşdirildi. Azərbaycanda gömrük rüsumunun idxala nisbəti müəllifin hesabladığı aşağıdakı rəqəmlər xarakterizə olunur:

Yuxarıdakı informasiyadan görünür ki, 30 ildən çox proteksionist siyasəti aparan indiki inkişaf etmiş ölkələr əlli ilə qədər xarici ticarətdə yüksək (1950-1997-ci illər) gömrük rüsumları tətbiq etmiş və ancaq son 5 ildə gömrük rüsumunun səviyyəsi 4 faiz olmuşdur. Ancaq Azərbaycan Respublikasında qısa müddətdə (1991-1994-cü illərdə) xarici ticarətdə lisenziyalasdırma və strateji məhsulların ixracına kvotaların qurulması tətbiq edildi. Hal-hazırda proteksionist siyasəti həyata keçirilmir. Gömrük rüsumları qısa zaman kəsiyində inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdı. 1996-cı ildə 10 faizə yaxın olan idxal rüsumu 2001-ci ildə 4 faizə qədər aşağı düşdü. Beləliklə, avropalılar 50 il ərzində əldə etdikləri səviyyəyə biz 4 ildə «çatdıq»].

İnkişaf etmiş ölkələrin xarici ticarətinin bu səviyyədə liberallaşdırılması, birinci növbədə, onların öz aralarında apardıqları mal mübadiləsi hesabına əldə edilmişdir. İnkişaf edən ölkələrə və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə qarşı onlar az liberal rejimi və antidempinq prosedurasını tətbiq edirlər. Hal-hazırda ən çox antidempinq tədbirləri ABŞ-da, Avropa İttifaqında və Kanadada həyata keçirilir. ABŞ 1993-1996-cı illərdə 35 ölkəyə qarşı 61 dəfə iqtisadi sanksiya tətbiq etmişdir. Son illər ABŞ hökuməti öz ölkəsinin ixracatçıları ilə münasibətdə güzəştli vergi və gömrük rüsumları siyasəti həyata keçirir. Ümudünya Ticarət Təşkilatının və Avropa Birliyinin etirazına baxmayaraq, ABŞ hökuməti bu siyasəti davam etdirir. Avropa Birliyi də öz növbəsində ABŞ-dan idxal olunan mallara (zinyət əşyalarına, toxuculuq, maşınqayırma və ət məhsullarına) 5 faizlik əlavə rüsum tətbiq edir [10, 03.03.04]. Liberallaşdırma siyasəti aparılmasına baxmayaraq, inkişaf etmiş ölkələr öz istehsalçılarını (ixracatçılarına) ixracın subsidiyalasdırılması və ixrac kreditlərinin təminatı vasitəsi ilə müdafiə edirlər. Burada da prioritetlər müəyyən edilir. Məsələn, subsidiyalar əsasən kənd təsərrüfatı və

struktur cəhətdən böhran keçirən sahələrə tətbiq edilir (Gəmiqayırma və kömür istehsalı). Ən yüksək texnoloji istehsallara yüksək rəqabət qabiliyyətinə və rentabellik səviyyəsinə çatana qədər maliyyə yardımı göstərilir (Qərbi Avropada aerobus istehsalı). İnkişaf edən ölkələrdə dövlət tənzimləmə mexanizminin aşağıdakı vasitələrindən istifadə etmək qanunvericilikdə indi də nəzərdə tutulur:

- idxal gömrük tarifi və idxal mallarına daxili vergilər;
- malların ölkədən kənara aparılmasının və gətirilməsinin tənzimlənməsinin qeyri-tarif metodları (kvotalar, lisenziyalar);
- ticarətdə texniki baryerlər (texniki standartlar, sanitariya, ekoloji və digər tələblər);
- ixracın müdafiəsi tədbirləri;
- idxal–ixrac əməliyyatlarında milli valyutanın vahid kursunun tətbiqi;
- ölkədə xarici kapitalın fəaliyyət rejimi;
- gömrük və valyuta nəzarəti.

Həmin ölkələr bu vasitələrdən iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində müxtəlif həcmdə istifadə edirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə hazır məhsulların idxalı o zaman sərbəst həyata keçirilir ki, həmin məhsulların ölkədə istehsalı dünya səviyyəsində rəqabət qabiliyyətlidir. Məsələn, Yaponiyada məişət elektrik maları və ya avtomobillər. Əgər bu və ya digər istehsalın inkişafı milli iqtisadiyyat üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmərsə, o məhsulların idxalı da sərbəst aparılır. Məsələn, ABŞ-da videomaqnitofonlar istehsalı.

İqtisadi ədəbiyyatda göstərildiyi kimi bu dissertasiya işində Azərbaycan iqtisadiyyatının açıqlıq səviyyəsi 2 göstərici: idxal mallarına tarif dərəcəsi və daxili bazarda həmin malların xüsusi çəkisi göstəriciləri əsasında müəyyən edilmişdir. Ümumiyyətlə nisbi anlayış kimi iqtisadiyyatın açıqlığı səviyyəsi müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir, hətta eyni ölkədə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dərəcədə iqtisadiyyatın açıqlığı siyasətini dövlət həyata keçirir. Əksər ölkələrdə xarici iqtisadi əlaqələrdə proteksionist və iqtisadiyyatın liberallaşması siyasəti əlaqəli (paralel) və birgə həyata keçirilir. Məsələn, XX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində inkişaf etmiş ölkələrə gətirilən malların 18 faizinə, xüsusi ilə ərzaq mallarına, toxuculuq məhsullarına və nəqliyyat vasitələrinə qeyri-tarif (idxala kvota, antidempinq qanunvericiliyi, texniki standartlar, sanitariya normaları, idxal mallarının qiymətləndirilməsi qaydaları və s.) məhdudiyyətləri tətbiq edilmişdir [110, s. 707-708]. Azərbaycanda hal-hazırda kvotalar,

lisensiyalar və ixracın müdafiəsi vasitələrindən istifadə olunmur. 2001-ci ildən xüsusi qeydiyyatdan keçmədən müxtəlif mülkiyyət formasına məxsus olan yüzrlə müəssisə və təşkilat xarici ticarəti həyata keçirir. İqtisadi durumun indiki vəziyyətində Azərbaycan dövlətinin xarici iqtisadi siyasətində milli istehsalın qorunması prioritet təşkil etməlidir. Məsələnin belə qoyuluşu ondan irəli gəlir ki, ölkənin iqtisadi strukturunu və səmərəli təsərrüfat kompleksini formalaşdıran sahələrin və müəssisələrin saxlanılması və ya yenilərinin yaradılması zəruridir. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsinə, inkişafın perspektiv istiqamətlərində resursların cəmləşdirilməsinə, milli məhsullar üçün yeni bazarların açılmasına şərait yaradar və kömək edər.

Liberal iqtisadi siyasət aparan ölkələrdə (ABŞ) dövlət əsasən gömrük tarifləri və ya iqtisadi strukturların inkişaf proqramları (Almaniya) vasitəsi ilə bazara təsir göstərirlər. Digər ölkələrdə (Yaponiya, Fransa, İtaliya) təsərrüfat subyektlərinə fəal təsir vasitələri həyata keçirilir. Məqsəd istehsalçıları müdafiə etməklə, onları dünya iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmaq, həmin istehsalçıların dünya bazarının müasir tələblərinə cavab verə bilməsini təmin etməkdir. Bunun üçün həmin ölkələrdə dövlət müxtəlif vasitələrdən kompleks şəkildə istifadə edir. Onlara daxildir:

- iqtisadiyyatın müəyyən sektoruna investisiyanın stimullaşdırılması;
- gömrük tarif dərəcələrinin artırılması və ya azaldılması;
- həmin sektorların məhsullarının xarici satış bazarlarına çıxışının təşkili, ixrac əməliyyatlarının kreditləşdirilməsi və sığortalanması;
- iqtisadi diplomatiya.

Məsələn, Şenqen zonası ölkələrində Azərbaycandan fındıq məhsullarına idxal vergisi tətbiq olunur [46, 2003, № 5, s. 13]. Bununla yanaşı, hətta liberal iqtisadi siyasət ölkələrində ixrac məqsədləri üçün böyük həcmdə maliyyə resursları sərf edilir. Məsələn, ABŞ ixraca yardım və onun inkişafı üçün hər il 20 milyard dollara yaxın (ondan 3 milyard dollar federal büdcədən) pul xərclənir. Büdcə vəsaitlərinin əksər hissəsi (40 faizə qədər) birbaşa ixraca dotasiya yardımı kimi ayrılır [129, səh.269]. Belə siyasətdən, həmçinin inkişaf edən ölkələr də istifadə edirlər. Məsələn, dövlətin məqsədyönlü tədbirləri nəticəsində Malayziya xammal idxal edən ölkədən hazır məhsullar, o cümlədən maşın texnikası ixrac edən böyük dünya ölkəsinə çevrildi. Ölkənin ümumi ixracı 1960-cı ildəki 1 milyard dollardan keçən əsrin 90-cı illərinin

ikinci yarısında 60 milyard dollara qədər artmışdır, ixracda emal sənayesi məhsullarının payı 10 dəfə artaraq 78 faizə çatmışdır. Belə kursun məqsədi beynəlxalq əmək bölgüsündə daha sərfəli mövqe tutmaq, ölkə iqtisadiyyatının texnoloji səviyyəsini və əhalisinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Yaponiya və Avropa ölkələri idxalçılardan lisenziya almağı tələb edirlər. Eyni zamanda lisenziya verilişini də məhdudlaşdırırlar. Yaponiya avtomobilqayıranları özlərinin istehsal etdikləri avtomobillərin ABŞ-a ixracına məhdudiyyətlərin tətbiq olunması barədə Yaponiya dövlətinə könüllü razılıq vermişlər [46, 2002, № 3, s.45]. Beləliklə, idxalı da səmərəli şəkildə məhdudlaşdırırlar. Vaxtı ilə Böyük Britaniya bu mexanizmin vasitəsi ilə daş kömür idxalına qadağa qoymuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə xarici ticarətin tənzimlənməsinin bazar mexanizmi tədricən formalaşdırılmışdır.

Mərkəzi və Şərqi Avropada yerləşən keçmiş postsosialist ölkələri Qərbi Avropaya integrasiya etməyə başladıqdan sonra ixracın strukturu pisləşməyə başladı. Əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları, istehlak malları, xammal, qara metallar, kimya məhsulları ixrac edirdilər. Ancaq Polşa və Çexiyada ixracda maşın və avadanlıqların payının 25%-ə çatmasına nail ola bildilər. Avropa İttifaqı ölkələri Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən onların məhsulları ilə rəqabət apara bilən məhsulların məhdudlaşdırılması üçün dəfələrlə tədbirlər həyata keçirmişdir. Region ölkələrində iqtisadi islahatların ilk illərində ixtisaslaşdırılmış dövlət firmaları ilə yanaşı, digər mülkiyyət formalarına məxsus olan müəssisələrə də icazə verildi ki, xarici ticarətlə məşğul olsunlar. Nəticədə, xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçılarının sayı xeyli artdı. Bu ölkələrdə ilk dövrlərdə hüquqi şəxslərə özünün xarici valyuta vəsaiti olmasına icazə verilmirdi. Polşada və Macarıstanda bu qayda indi də öz qüvvəsində qalır. Ancaq Çexiya və Slovakiyada öz müəssisələrinə milli kommertiya banklarında valyuta hesabı açmağa icazə verilmişdir. 2002-ci ildə Azərbaycanda xarici ticarət dövriyyəsinin 59 faizi, o cümlədən ixracın 53 faizi, idxalın 70 faizi özəl bölmənin payına düşmüşdür. Həmin ölkələrdə idxalçıların milli valyuta ilə xarici valyuta alması imkanına müəyyən məhdudiyyətlər, xüsusi ilə iqtisadi islahatlarının ilk illərində, qoyulmuşdur. O zaman valyuta müəyyən olunmuş kursda konkret kontrakt üçün satılırdı. XX əsrin 90-cı illərin axırlarına Çexiya, Macarıstan və Sloveniya mal və xidmətlər üçün cari hesablar üzrə öz valyutalarının nisbi dövriliyini təmin edə bilmişlər. Bununla yanaşı hələ indi də kapital ixracına məhdudiyyətlər qüvvədədir. Mərkəzi-Şərqi

Avropa ölkələrində xaricdə daşınmaz əmlakın satın alınması ilə bağlı əməliyyatların, habelə xaricdə birbaşa və portfel (qiymətli kağızlara yönəldilən) investisiyalarının sərt tənzimlənməsi saxlanılır. 1994-cü ildən Türkiyə hökuməti idxala nəzarəti təmin edən tədbirləri həyata keçirir. Bəzi ölkələrdən idxala nəzarət edir, yerli istehsalçılara ziyan dəyən hallarda idxalı məhdudlaşdırır. 1994-cü ildən Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankı ixracatçı müəssisələr üzərində nəzarəti həyata keçirir. Xarici ölkələrdə valyuta hesabı açmaq icazəsi olan ixracatçı müəssisələr «İxrac əməliyyatının pasportu»nu Mərkəzi Bankın ərazi orqanlarında 14 gün müddətinə rəsmləşdirməlidirlər. İxracatçıların xaricdə valyuta saxlamasının qarşısını almaq və valyutanın vaxtında Rusiya banklarına daxil olmasını təmin etmək məqsədilə Rusiya Mərkəzi Bankı və Dövlət Gömrük Komitəsi xüsusi təlimat hazırlayıb təsdiq etmişlər. Təlimatda gömrük və bank nəzarətinin ciddi surətdə əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətli olmamasına baxmayaraq, onun xarici ticarəti inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu səviyyədə liberallaşdırılmışdır. İnkişaf etmiş ölkələr, məsələn, ABŞ xarici ticarətdən asılı deyil. Belə ki, ticarət dövriyyəsinin ÜDM-ə nisbəti 23%-i, ixracın payı isə 10 faiz təşkil edir [29]. Bu o deməkdir ki, bu ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsasən onun daxili bazarı həlledici rol oynayır. 2001-ci ildə Azərbaycanda xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM nisbəti 80 faiz və ixracın nisbəti 42% təşkil etmişdir ki, bu da ölkənin xarici ölkələrdən çox asılı olduğuna dəlalət edir. İqtisadi inkişaf daxili ticarətin səviyyəsindən, daxili ticarət isə alıcılıq qabiliyyətli tələbi olan bazardan asılıdır. Bu gün Azərbaycan istehsalçıları üçün daxili bazar təminatlı və gəlirli bazar deyil. Bu isə Azərbaycan vətəndaşlarının alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması ilə əlaqədardır. Bu müqayisəli araşdırma göstərir ki, Azərbaycan xarici ticarətdən çox-çox asılıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, gömrük siyasəti ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsindən və daxili istehsalçıların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətindən asılı olaraq müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Azərbaycanda idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsində əsas vasitə kimi idxal rüsumlarından, tariflərindən, gömrük rəsmləşdirilməsindən və gömrük nəzarətindən istifadə olunur. Xarici ticarətin lisenziyalaşdırılmasından, kvotalaşdırılmasından və valyutaların dövlətə məcburi satışından, qeyri-tarif və digər inzibati tənzimləmə vasitələrindən istifadə olunmur. Əvvəllər deyildiyi kimi, 1997-ci ildən Azərbaycanda ixrac rüsumu tətbiq edilmir, idxal rüsum dərəcələrinin yuxarı həddi sabit saxlanılmaqdadır. RF, Qazaxıstan, Ukrayna və Gürcüstanla qarşılıqlı olaraq

mallara gömrük rüsumları tətbiq edilmir, yəni azad ticarət siyasəti həyata keçirilir. Hal-hazırda Azərbaycana idxal olunan malların 60 faizi normativ-hüquqi aktlara əsasən əlavə dəyər vergisindən azad olunur. Bu deyilənlərdən aydın olur ki, Azərbaycanda sərbəst ticarət siyasəti həyata keçirilir, gömrük rüsumlarının minimum səviyyəsi nəzərdə tutulur, daxili bazara xarici malların daha çox cəlb edilməsi stimullaşdırılır. Lakin, bizim fikrimizcə, ölkə sənayesinin qeyri-neft və aqrar sektorları üçün əlverişli investisiya mühiti yaratmaq, həmin sahələrin məhsullarına maksimum daxili tələbatı təmin etmək üçün proteksionist siyasəti həyata keçirilməlidir. İnvestor əvvəlcədən əmin olmalıdır ki, onun istehsal edəcəyi məhsula, birinci növbədə, daxili tələbat kifayət qədərdir.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə gömrük rejimi, qeyri-tarif məhdudiyyətləri, vergi tənzimləmələri, ixracın stimullaşdırılması (ixracın birbaşa subsidiyalasdırılması, kredit və sığorta əməliyyatları zamanı dövlət yardımı) kimi tənzimləmə mexanizmlərindən dövlət geniş istifadə edir. SSRİ dağıldıqdan sonra xarici ticarətdə dövlət inhisarından imtina edilməsi həlledici moment oldu. MDB ölkələrində xarici ticarətin tezliklə liberallasdırılması daxili istehsalın stimullaşdırılması baxımından heç də həmişə özünü doğrultmadı, o cümlədən də, bizim fikrimizcə, Azərbaycanında. Halbuki, Çində, Vyetnamda planlı iqtisadiyyatın iqtisadi mexanizmləri və inkişaf edən bazar mexanizmləri uzun müddət fəaliyyət göstərmişdir. Çində xarici ticarət və valyuta məhdudiyyətləri böyük əhəmiyyətə malikdirlər [129, c. 612]. İnkişaf etmiş ölkələr və onların birlikləri (Avropa İttifaqı) xarici ticarətin və kapitalın hərəkətinin liberallasdırılmasında təkid etsələr də, özləri proteksionist siyasətdən imtina etmirlər. Bu məsələlərdə «ikili standartlardan» istifadə edirlər. Məsələn, Avropa İttifaqı Azərbaycandan yüngül sənaye mallarının idxalına kvota müəyyən etmişdir [16, s. 34-35]. Dünya təcrübəsini nəzərə almaqla, xarici ticarət sisteminə aşağıdakı tədbirlərin milli sənayeləşdirmənin sürətləndirilməsi xatirinə Azərbaycanda həyata keçirilməsi zəruridir:

- idxalı əvəzetmə siyasətinin prioritetliyinin təmin olunması; bunun üçün idxalı əvəz edən məhsullar istehsal edən və daxili tələbatı ödəyən milli sənaye sahələrinin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədi ilə yüksək tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətləri ilə daxili bazarın qorunması;

- idxalı əvəz edən istehsalçıların cəlb etdikləri kredit resurslarına təminat verilməsi və sığortalanması;

- idxalı əvəz edən perspektivli investisiya layihələrinin yerinə yetirilməsində dövlətin payla iştirakı;
- idxalı əvəz edən məhsulların vergi ilə stimullaşdırılması;
- ümumi dövlət şəbəkəsi vasitəsilə idxalı əvəz edən məhsulların istehsalçılarına informasiya, marketinq və konsultasiya xidmətlərinin göstərilməsi;
- ölkə istehsalçılarının beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda iştirakına köməklik edilməsi;
- iqtisadi diplomatiyanın vasitəsi ilə milli məhsulların xarici bazara çıxarılması.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətli sahələrin və sektorların yaradılması və inkişafı dövründə milli istehsalçıların qorunma tədbirlərinin və müdafiəsinin gücləndirilməsi zəruridir. Tamamilə aydındır ki, qorunma və müdafiə total xarakter daşıya bilməz, uzunmüddətli ola bilməz. Onların həyata keçirilməsi müdafiə olunan sahənin «ayaq üstə durması» dövrü ilə məhdudlaşdırılmalıdır. İqtisadi cəhətdən səmərəli olmayan istehsalların müəyyən məhsullarının idxalla tam və ya müəyyən hissəsinin əvəz olunmasına imkan verilməlidir, şərait yaradılmalıdır. Milli istehsalın müdafiə dərəcəsi tədricən aşağı salınmalıdır.

Zəif tənzimlənən və nəzarət edilən idxal və ixrac ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini zərbə altına qoyur. İndiki mərhələdə daxili bazarın mal-materiallarla, xüsusilə istehlak malları ilə təminatı bazarın tələbatından, ölkədaxili istehsalçıların maraqlarından, əhəlinin alıcılıq qabiliyyətindən, rəqabət mühitinin yaradılmasından, inhisarçılığın ləğv edildikindən asılı olaraq dövlət tərəfindən tənzimlənməsi gücləndirilməlidir. İdxal və ixrac kvotaları bu amillərdən asılı olaraq müəyyən edilməlidir. «İxrac yerli məhsulların texniki-iqtisadi səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etməlidir... İdxal ölkədə istehsal və istehlakın balanslaşdırılmasının təmin olunmasına kömək etməlidir».

Xarici ticarətə təkə valyuta vəsaiti qazanmaq mənbəyi kimi baxılmalıdır. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından ona yanaşılmalıdır. O, daxili bazarda rəqabət mühitinin formalaşmasına şərait yarada bilən vasitədir. Eyni zamanda xarici ticarət bu və ya digər məhsullara daxili bazarın tələbatını ödəmək üçün milli istehsalın stimullaşdırılması elementi kimi çıxış etməlidir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında mövcud olan siyasi və iqtisadi sabitlik, yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərin zənginliyi, onun tutduğu coğrafi – geosiyasi vəziyyəti, nisbətən ucuz işçi qüvvəsinin, mükəmməl normativ bazanın, əlverişli maliyyə - gömrük və vergi rejiminin olması, xarici investorları ölkəmizin iqtisadiyyatına sərmayə qoymalarına marağını gücləndirir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici sərmayənin cəlb olunması 20 sentyabr 1994 – cü ildə “Əsrin müqaviləsi” adlanan ARDNŞ ilə bir sıra xarici ölkələrin neft kompaniyaları arasında bağlanmış müqavilələrdən sonra başlamış və bu proses getdikcə geniş vüsət almışdır. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən daxili və xarici siyasətin nəticəsində bərqərar olmuş, sabitlik xarici sərmayədarların respublikamıza marağını getdikcə artırmışdır.

Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyata xarici sərmayələrin cəlb olunması bir tərəfdən xarici iqtisadi siyasətin yenidən qurulmasının və eləcə də ölkədə gedən bütöv bir iqtisadi sistemin – radikal iqtisadi islahatların, struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinin başlıca istiqamətlərini təşkil edir.

Azərbaycanın öz qapılarını xarici iş adamlarının, investorların üzünə açması, “açıq qapı” siyasətinin yeridilməsi, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsinə, beynəlxalq aləmdə nüfuzun yüksəlməsinə təkan verən mühüm amil məhz ölkədə ardıcıl və məqsədəyönlü daxili və xarici siyasətin düzgün aparılmasıdır.

Azərbaycan sənaye istehsalında struktur dəyişiklikləri aparılarkən, bu məqsədlə daxili və xarici investisiyalar ayrılarkən, prioritet sahələrinə üstün sürətlə inkişafına, xüsusilə maşınqayırmanın – neft maşınqayırması, elektrotexnika, elektronika, cihazqayırma, dəzgahqayırma və digər sahələrin inkişafına bütün səviyyələrdə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Xarici investisiyalı birgə müəssisələrin milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində yaradılması, fəaliyyəti və bu zəmin əsasında ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək beynəlxalq standartlara cavab verən məhsullar istehsalını artırmaqla, xarici bazarlara çıxarıla biləcək, rəqabət qabiliyyətli məhsullarla respublikanın ixracat potensialını gücləndirmək vacibdir.

Xarici investisiyaların səmərəliliyini artırmaq üçün :

- Xarici investisiyalarda emal sənayesinin, xüsusilə qeyri-neft sektorunun payının artırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- Qeyri-neft sektoruna investisiyaların cəlb edilməsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə stimullaşdırıcı xarakterli hüquqi-iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi;
- Ölkə sənayesində əsas istehsal fondlarının yüksək fiziki və mənəvi köhnəlmə səviyyəsini nəzərə alaraq investisiya qoyuluşlarının texnoloji strukturunda mütərəqqi dəyişikliklərə nail olmaq istiqamətində təsirli tədbirlər görülməlidir. Xarici investisiyalarda yeni texnika və texnologiyaları özündə əks etdirən investisiyalara daha çox üstünlük verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov Ə.M. (2000) “Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə mğnasibətləri”. Bakı, 312 s.
2. Tayyar Arı (2008) “Uluslararası ilişkiler ve dış politika” (“Beynəlxalq mğnasibətlər və xaricisiyasət”), 7. Baskı. Bursa, 193 s.
3. UNCTAD (2007). Foreign Direct Investment Policies for Development: National and International Perspectives World Investment Report.
4. UNCTAD, (2003). Foreign Direct Investment Policies for Development:
5. OECD Investment News, Issue 14, International Direct Investment Database, October 2010.
6. A.Ş.Şəkərliev “Dğnya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi mğnasibətlər» Bakı-1999
7. A.Ş.Şəkərliev «Bazar iqtisadiyyatına keid: dövlətin iqtisadi siyasəti» Bakı-2002
8. Əfəndiyev O.F., Əliyev E.Ə. «Mğasir beynəlxalq iqtisadi mğnasibətlərdə istifadə edilən 700 termin» Bakı-2004

9. Лебедев В. Г. Производительные силы и социальный прогресс, М.: Книга и бизнес, 1997.
10. Лексин В. Мильнер Б. Швецов А. Региональная политика России: концепция, проблемы, решения // РЭЖ, № 5, 8, 11, 1994
11. Лившиц А. Государство в рыночной экономике // РЭЖ, № 11-12, 1992, № 1, 1993.
12. Липсиц И., Коссов В. Инвестиционный проект. М.: БЕК, 1996.
13. Макконнелл К.-Р. Брю С.-Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. М.: Аспект Пресс, 1993.
14. Маниловский Р.Г. Бизнес-план. Методические материалы. М.: Финансы и статистика, 1998.
15. Марголин А. М. Критерии и методы обоснования эффективности инвестиций в рыночном хозяйстве. Сб.: Экономическая устойчивость и инвестиционная активность хозяйственных систем. - М.: РАГС, 1996.
16. Марголин А. М. Финансовое обеспечение и оценка эффективности инвестиционных проектов.- М.: Мелиорация и водное хозяйство, 1997.
17. Мексон М.Х. Альберт М. Хедоури Ф. Основы менеджмента. -М.: Дело, 1992.
18. Методика подготовки бизнес-планов и инвестиционных проектов // РЭЖ, № 4, 1994.
19. Методические рекомендации о порядке организации и проведения конкурсов по размещению централизованных инвестиционных ресурсов // Деловой мир, № 2, 1995.
20. Михайлов В. Инвестиционная политика в России // Инвестиции в России. № 1-2, 1994.
21. Мючииелли Ж.-Л. Международные экономические отношения. -М.: ССАТ, 1995.
22. Dunning J. H., (1986), 'The investment development cycle and Third World multinationals',
23. Erokina E.A. «Üiklî razvitîä näüionalġnoy gkonomîkî»
24. Harrison, A., Dalkiran, E., Elsey, E., International Business, Oxford University Press, 2000
25. Luo Y., (1999), 'Dimensions of knowledge: comparing Asian and Western MNEs in China', *Asia Pacific Journal of Management*,
26. QadcievŞ. «Azerbaydcannaputikmirovomusoobhestvo» Kiev-1998
27. Howell, J., Understanding Eastern Europe: The Context of Change, Ernst&Young, 1994
28. T.Kuliev «Requîlîruemaä rînoçnaä gkonomîka» Baku-2000
29. National and International Perspectives, World Investment Report.

- 30.E.Q.Veduta «Qosudarstvennie gkonomiçeskie strateqii» Moskva-1998
- 31.World Bank(1987). Development Report, Oxford University Press, Oxford.
- 32.World Bank(2001). World DevelopmentIndicators.
- 33.World Bank(2005). World DevelopmentIndicators.
- 34.Rajasekaran, Govindasamy (2002).“*Competition for Foreign Direct Investment; Its Impact on Working People*” OECD Global Forum on InternationalInvestment Attracting Foreign Direct Investment for Development, Shanghai, s.1–8.
- 35.Hooke, J., Emerging Markets – A Practical Guide for Corporations, Lenders and Investors, John Wiley and Sons, 2001
- 36.Web saytlar.**
- 37.www.imf.org, www.unctad.org, www.socar.az, www.wto.org,
www.un.org
- 38.www.economy.gov.az - Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəsmisaytı. Azərbaycanca xarici investisiya qoyuluşları. (30.06.2012).
- 39.www.economy.gov.az - Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəsmisaytı. Xarici investisiyalar (30.06.2012).

Resume

В магистерской диссертации рассмотрены вопросы иностранных инвестиций. Проблемы привлечения и социально-экономической эффективности их использования.

Дифференциация инвестиционной привлекательности предопределяет необходимость проведения дифференцированной политики по привлечению иностранных прямых инвесторов в Азербайджан. Привлечь иностранных или любых других внешних инвесторов только путем создания условий значительного повышения доходности инвестиционных проектов. Этот путь является верным, поскольку он опирается на законы рынка международных капиталов, суть которого состоит в том, что увеличение инвестиционного риска приводит к увеличению доходности инвестирования и наоборот.

Насмотрена связь иностранных инвестиций с экономическим ростом выявлены основные критерии повышения социально-экономической эффективности их использования.

на основе анализа динамики иностранных инвестиций построены тренды, а также определены их линейные уравнения. на основе анализа рассмотрена необходимость эффективного использования иностранных инвестиций в развитии промышленности и в претворении политики импортозамещения и экспортной политики.

In the master's thesis deals with questions of foreign investment. Problems attracting and socio-economic benefits of their use.

Differentiation of investment attractiveness determines the need for a differentiated policy to attract foreign direct investors in Azerbaijan. Attract foreign or any other outside investors only through a significant increase in terms of return of investment projects. This path is correct, because it relies on the laws of international capital market, the essence of which is that an increase in investment risk increases the return on investment and vice versa.

Hassmotrena link foreign investment to economic growth identified the main criteria for improving the socio-economic efficiency.

based on the analysis of the dynamics of foreign investment trends are built, as well as determine their linear equations. based on the analysis considered the need for effective use of foreign investment in the development of industry and implementing a policy of import substitution and export policy.